

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
Кафедра української мови

«До захисту допускаю»
завідувач кафедри української мови,
доктор філологічних наук, професор
_____ Віра КОТОВИЧ
«_____» _____ 2025 року

**Активізація мислення учнів
на уроках української мови у старших класах
закладів загальної середньої освіти**

Освітня програма: Середня освіта (Українська мова і література,
мова і література (англійська))

Спеціальність 014 «Середня освіта (за предметними спеціальностями)»

Предметна спеціальність: 014.01 «Середня освіта (Українська мова і
література)

Додаткова предметна спеціальність: 014.02 «Середня освіта» (Мова та
зарубіжна література (англійська))

Магістерська робота

на здобуття кваліфікації: Магістр середньої освіти.
Вчитель української мови і літератури,
англійської мови та зарубіжної літератури

Автор роботи – **Марія БЕЛЬСЬКА** _____

підпис

Науковий керівник – д. філол. наук, професор **Петро МАЦЬКІВ** _____

підпис

Дрогобич, 2025

Активізація мислення учнів на уроках української мови у старших класах закладів загальної середньої освіти

(тема роботи)

Оцінка за стобальною шкалою: _____

Оцінка за національною чотирибальною шкалою: _____

Коротка мотивація захисту:

[illegible]

дата

Голова ЕК

підпис

ім'я, прізвище

Секретар ЕК _____ ім'я, прізвище
підпис

АНОТАЦІЯ

Марія Бельська. Активізація мислення учнів на уроках української мови у старших класах закладів загальної середньої освіти.

У пропонованому магістерському дослідженні розглянуто процес активізації мислення учнів на уроках української мови – проаналізовано психолого-педагогічну, методичну й лінгводидактичну літературу з проблеми розвитку мислення; розкрито психологічні механізми мисленнєвої активності (мотиваційні, когнітивні, емоційно-вольові та рефлексивні); визначено педагогічні умови, методи й форми роботи, що забезпечують активізацію мислення старшокласників на уроках української мови; розроблено систему вправ і завдань, спрямованих на розвиток критичного, логічного й творчого мислення; експериментально перевірено ефективність запропонованої методики у навчально-пізнавальній діяльності учнів.

Розвинене мислення учнів є основою успішного засвоєння ними знань, самостійного пізнання, творчого підходу до навчання і здатності приймати обґрунтовані рішення в різних життєвих ситуаціях. Українська мова як навчальний предмет має винятковий потенціал для розвитку інтелектуальної діяльності здобувачів освіти. Вона не лише формує мовну, комунікативну та соціокультурну компетентності, а й безпосередньо впливає на розвиток логічного, аналітичного, творчого та критичного мислення.

ABSTRACT

Maria Belska. Activation of students' thinking in Ukrainian language lessons in senior grades of secondary education institutions.

The proposed master's research examines the process of activating students' thinking in Ukrainian language lessons – psychological, pedagogical, methodological and linguodidactic literature on the problem of thinking development is analyzed; psychological mechanisms of thinking activity (motivational, cognitive, emotional-volitional and reflective) are revealed; Pedagogical conditions, methods and forms of work that ensure the activation of thinking of high school students in Ukrainian language lessons have been determined; a system of exercises and tasks aimed at the development of critical, logical and creative thinking has been developed; the effectiveness of the proposed methodology in the educational and cognitive activities of students has been experimentally verified.

Developed thinking of students is the basis for their successful assimilation of knowledge, independent cognition, creative approach to learning and the ability to make informed decisions in various life situations. Ukrainian language as an educational subject has exceptional potential for the development of intellectual activity of students. It not only forms linguistic, communicative and socio-cultural competence, but also directly affects the development of logical, analytical, creative and critical thinking.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
Розділ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АКТИВІЗАЦІЇ МИСЛЕННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	9
1.1. Психолого-педагогічна характеристика процесу мислення.....	9
1.2. Поняття «активізація мислення» в сучасній педагогіці.....	11
1.3. Педагогічні умови активізації мислення учнів.....	13
1.4. Методи, прийоми та форми роботи для активізації мислення.....	14
1.5. Мовленнєва діяльність як засіб розвитку мислення старшокласників.....	17
Розділ II. ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ АКТИВІЗАЦІЇ МИСЛЕННЯ.....	19
2.1. Мотиваційні чинники активізації мислення.....	19
2.2. Когнітивні процеси, що забезпечують активне мислення.....	21
2.3. Емоційно-вольові та рефлексивні механізми мислення.....	23
2.4. Взаємодія когнітивних і особистісних чинників у процесі активізації мислення.....	27
Розділ III. ПРАКТИЧНІ ШЛЯХИ РОЗВИТКУ МИСЛЕННЯ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	30
3.1. Організація роботи з текстом як засіб розвитку критичного мислення.....	30
3.2. Творчі види діяльності (твори-роздуми, мініесе, створення власних текстів).....	35
3.3. Розвиток мовленнєвої логіки через граматичний і лексичний матеріал.....	38
3.4. Проектна діяльність як форма розвитку аналітичного та творчого мислення.....	40
Розділ IV. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ МЕТОДИКИ АКТИВІЗАЦІЇ МИСЛЕННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	43
4.1. Організація та етапи експериментального дослідження.....	43
4.2. Зміст формувального етапу експерименту.....	44
4.3. Аналіз результатів експериментальної роботи.....	45
Розділ V. ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УРОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ФОРМУВАННІ МИСЛЯЧОЇ ОСОБИСТОСТІ.....	47
5.1. Формування ціннісних орієнтацій і моральних якостей.....	47
5.2. Роль національно-патріотичного виховання.....	50
5.3. Мовна культура як показник інтелектуальної зрілості.....	53
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58

ВСТУП

Сучасна школа перебуває у процесі глибоких трансформацій, зумовлених реформою освіти, оновленням державних стандартів, інтеграцією України до європейського освітнього простору та орієнтацією на формування компетентної, творчої, критично мислячої особистості. У центрі освітнього процесу Нової української школи стоїть учень – активний суб'єкт пізнання, який не просто засвоює знання, а вміє їх осмислювати, застосовувати, оцінювати та трансформувати у власний досвід.

У цьому контексті особливої актуальності набуває проблема активізації мислення учнів, адже саме розвинене мислення є основою успішного засвоєння знань, самостійного пізнання, творчого підходу до навчання і здатності приймати обґрунтовані рішення в різних життєвих ситуаціях. Активне, гнучке, критичне мислення визначає не лише академічну успішність, а й формує основу особистісної зрілості, інформаційної грамотності та громадянської компетентності школярів.

Українська мова як навчальний предмет має винятковий потенціал для розвитку інтелектуальної діяльності учнів. Вона не лише формує мовну, комунікативну та соціокультурну компетентності, а й безпосередньо впливає на розвиток логічного, аналітичного, творчого та критичного мислення. Саме в процесі мовленнєвої діяльності учні навчаються аналізувати мовні явища, порівнювати факти, робити узагальнення, будувати аргументацію, що сприяє комплексному розвитку когнітивної сфери.

Особливої значущості ця проблема набуває у старшій школі, коли відбувається інтенсивна підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання, професійного самовизначення та подальшої освіти. У цей період мислення старшокласників досягає високого рівня узагальнення, абстрагування, рефлексії, тому завдання вчителя полягає у створенні умов для максимальної інтелектуальної активності, самостійності, ініціативи та пізнавальної мотивації учнів.

Активізація мислення на уроках української мови передбачає використання сучасних педагогічних технологій, проблемно-пошукових методів, інтерактивних форм навчання, цифрових ресурсів, що сприяють розвитку вміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати, робити висновки й застосовувати знання у практичних ситуаціях. Таке навчання перетворює освітній процес із пасивного засвоєння інформації на активну пізнавальну діяльність, у центрі якої – особистість учня як дослідника, мислителя, творця.

Проблема розвитку та активізації мислення учнів досліджувалася у працях відомих зарубіжних учених – Л. Виготського, С. Рубінштейна, О. Леонтьєва, П. Гальперіна, В. Давидова, які розкривали психологічні закономірності мисленнєвих процесів. У сучасній українській педагогіці та лінгводидактиці питання мисленнєвої активності розглядаються у працях М. Пентилюк, О. Біляєва, Г. Шелехової, О. Пометун, О. Савченко та ін. Водночас специфіка активізації мислення старшокласників саме на уроках української мови залишається недостатньо дослідженою, зокрема в аспекті поєднання когнітивних і особистісно-психологічних чинників, що зумовлює потребу подальших науково-методичних пошуків.

Особливу увагу в даному дослідженні приділено психологічним механізмам активізації мислення, зокрема мотиваційним, когнітивним, емоційно-вольовим і рефлексивним чинникам, які забезпечують гармонійну взаємодію інтелектуальної й особистісної сфер учня. Урахування цих аспектів дозволяє створити більш ефективну методику розвитку мислення в освітньому процесі.

Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю підвищення ефективності навчання української мови, формування мисленнєвої культури старшокласників, оновлення методичних підходів до викладання предмета відповідно до компетентнісної парадигми Нової української школи та потреб сучасного суспільства, орієнтованого на творчість, аналітичність і критичне мислення.

Мета дослідження – з'ясувати психолого-педагогічні засади активізації мислення учнів старших класів на уроках української мови, визначити

педагогічні умови, методи та прийоми, що сприяють розвитку інтелектуальної активності школярів, і перевірити їх ефективність у практиці навчання.

Відповідно до мети потрібно розв'язати і наступні **завдання**:

- проаналізувати психолого-педагогічну, методичну й лінгводидактичну літературу з проблеми розвитку мислення;
- уточнити сутність поняття «активізація мислення» у сучасній педагогіці;
- розкрити психологічні механізми мисленнєвої активності (мотиваційні, когнітивні, емоційно-вольові, рефлексивні);
- визначити педагогічні умови, методи й форми роботи, що забезпечують активізацію мислення старшокласників на уроках української мови;
- розробити систему вправ і завдань, спрямованих на розвиток критичного, логічного й творчого мислення;
- експериментально перевірити ефективність запропонованої методики у навчально-пізнавальній діяльності учнів.

Об'єктом дослідження став процес навчання української мови в старших класах закладів загальної середньої освіти.

Предмет нашого дослідження – педагогічні та психологічні умови, методи, прийоми й форми роботи, що сприяють активізації мислення учнів у процесі вивчення української мови.

Наукова новизна цього дослідження полягає у визначенні системи педагогічних умов активізації мислення учнів старшої школи під час вивчення української мови, у розкритті взаємодії когнітивних і особистісних чинників мисленнєвої діяльності, а також у розробленні моделі формування активного мислення засобами мовленнєвої діяльності.

Практичне значення цієї роботи полягає в можливості використання її результатів у практиці викладання української мови, підготовці навчально-методичних матеріалів, розробці системи вправ і творчих завдань для розвитку мислення учнів, а також у роботі вчителів-словесників під час упровадження компетентнісного підходу.

Під час написання магістерської роботи було використано такі методи дослідження:

- теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення, систематизація наукових джерел із психології, педагогіки та методики навчання української мови;
- емпіричні: педагогічне спостереження, анкетування, бесіди, педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний етапи);
- статистичні: кількісний і якісний аналіз результатів експериментальної роботи;
- методи моделювання – для розроблення системи педагогічних умов та методичних прийомів активізації мислення.

Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаних джерел (68 позицій).

У першому розділі висвітлено теоретичні засади активізації мислення учнів.

У другому розділі проаналізовано психологічні механізми активізації мислення (мотиваційні, когнітивні, емоційно-вольові, рефлексивні).

Третій розділ присвячено практичним шляхам розвитку мислення у процесі вивчення української мови.

У четвертому розділі подано результати експериментальної перевірки ефективності методики.

П'ятий розділ розкриває виховний потенціал уроків української мови у формуванні мислячої особистості.

Розділ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АКТИВІЗАЦІЇ МИСЛЕННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Психолого-педагогічна характеристика процесу мислення

Мислення є «вищою формою відображення дійсності у психіці» [56] або вищим пізнавальним процесом, який забезпечує відображення дійсності у формах понять, суджень і умовиводів, дозволяє людині пізнавати навколишній світ, виявляти зв'язки, закономірності та залежності між явищами. У психології воно розглядається як активна, цілеспрямована діяльність свідомості, спрямована на розв'язання пізнавальних завдань.

Мислення базується на попередньому досвіді, знаннях та уявленнях суб'єкта. Саме цим пояснюється його особливість виходити за межі безпосереднього сприйняття – тобто людина спроможна робити висновки про те, чого вона безпосередньо не сприймає.

Мислення є складним пізнавальним процесом, який тісно взаємопов'язаний з іншими психічними функціями людини – сприйманням, пам'яттю, уявою, мовленням та емоціями. Воно виконує провідну роль у пізнавальній діяльності, забезпечуючи усвідомлення проблемної ситуації, формулювання гіпотез, пошук шляхів розв'язання та перевірку отриманих результатів.

До основних характеристик мислення належать опосередкованість, узагальненість, цілеспрямованість і продуктивність. Опосередкованість полягає в тому, що знання про навколишню дійсність людина здобуває не безпосередньо, а через аналіз фактів, явищ, символів і понять. Узагальненість проявляється у здатності мислення відображати не окремі предмети чи події, а цілі класи, групи та закономірності явищ. Цілеспрямованість і продуктивність мислення визначаються його орієнтацією на розв'язання певного завдання або створення нового знання, що свідчить про творчу сутність цього психічного процесу.

Такі особливості людського мислення виведено на основі досліджень відомих психологів Лева Виготського, Джерома Брунера, Жана Піаже, Петра Гальперіна, Григорія Костюка [33, 37]

Психологи виокремлюють кілька видів мислення залежно від форми та способів його прояву:

- наочно-дійове мислення – здійснюється у процесі практичних дій з предметами;
- наочно-образне мислення – оперує уявними образами, що замінюють реальні об'єкти;
- словесно-логічне мислення – базується на поняттях, судженнях і висновках, здійснюється через мовлення.

У педагогічному процесі поступовий перехід від наочно-дійового до словесно-логічного мислення є показником інтелектуального розвитку дитини.

З педагогічної точки зору мислення є основою пізнавальної діяльності учнів, воно забезпечує осмислення навчального матеріалу, формування понять, умінь аналізувати, порівнювати, узагальнювати. Завдання педагога полягає у створенні таких педагогічних умов, які стимулюють активне, самостійне та творче мислення.

Розвиток мислення в освітньому процесі відбувається через постановку проблемних завдань і запитань, які вимагають аналізу, синтезу, пошуку рішень; організацію дослідницької діяльності, експериментів, спостережень; формування прийомів розумової діяльності (порівняння, узагальнення, класифікація, моделювання), а також через використання рефлексії, яка сприяє усвідомленню власних розумових дій.

Особливу роль у розвитку мислення відіграє мовлення, адже саме через мовленнєву діяльність відбувається формування понять, категорій, узагальнень. Л. Виготський підкреслював, що мислення формується у слові, тобто мовлення є не лише засобом вираження думки, а й механізмом її виникнення [за 60]. На взаємозв'язок мислення з мовленням вказував і наш український філософ Григорій Сковорода, який глибоко вивчав природу мовленого слова [9].

Психолого-педагогічні дослідження доводять, що розвиток мислення має вікову динаміку: у дошкільному віці переважає наочно-дійове мислення – у молодшому шкільному віці розвивається наочно-образне та елементи логічного мислення – у підлітковому віці формуються абстрактно-логічні операції – у юнацькому віці мислення набуває рефлексивного та теоретичного характеру.

З педагогічної точки зору важливо забезпечити відповідність навчальних завдань віковим і пізнавальним можливостям учнів, поступово ускладнюючи розумові дії та розвиваючи логічні операції.

Таким чином, процес мислення є центральним механізмом пізнавальної діяльності людини, що забезпечує перехід від сприймання до розуміння, від знання до творчості. Його психолого-педагогічна характеристика охоплює не лише внутрішні (психічні) закономірності, а й зовнішні умови формування – навчання, спілкування, діяльність. Розвиток мислення є одним із головних завдань освіти, адже від його рівня залежить здатність особистості до самостійного пізнання, критичного аналізу та інтелектуального саморозвитку.

1.2. Поняття «активізація мислення» в сучасній педагогіці

У сучасній педагогіці проблема активізації мислення є однією з найактуальніших, оскільки вона безпосередньо пов'язана з розвитком інтелектуальної, творчої та пізнавальної активності особистості. Стосовно поняття «активізація», то дослідник Т. Хоменко так його тлумачить:

«А) Під активізацією розуміється система зовнішніх дій, яка сприяє підвищенню рівня активності і якості певної діяльності. Тут зміст поняття збігається з поняттям педагогічного стимулювання.

Б) Під активізацією розуміється стан, у якому знаходиться суб'єкт діяльності і який характеризується зростанням активності. Тут зміст поняття дещо збігається з мотивацією обумовленої діяльності.

В) Під активізацією розуміється мета навчального процесу, яка переслідує завдання переводу енергії зовнішнього впливу у внутрішню само детермінованість» [64, 4].

Ми ж спробуймо пояснити термін «активізація мислення» як цілеспрямований процес посилення, стимулювання розумової діяльності учнів, спрямований на підвищення її усвідомленості, самостійності та результативності, що забезпечує перехід від відтворювальної до творчої форми пізнання [65; 51].

Цей процес є ключовою умовою формування в учнів здатності до критичного, логічного й аналітичного мислення. Активне мислення передбачає не лише відтворення засвоєної інформації, а й уміння осмислювати, порівнювати, аналізувати, робити узагальнення та застосовувати знання у нових ситуаціях.

До питання активізації мислення людини зверталось багато науковців. «Одним із перших звернув увагу на необхідність «вчити дітей мислити» видатний учений-педагог Я. А. Коменський. Фундаментальні положення і висновки з проблем активізації діяльності учнів знайшли своє відображення у працях К.Д. Ушинського і В.О. Сухомлинського» [27, 267]. Сучасні вітчизняні дослідники (Н. М. Бібік, С. Д. Максименко, О. В. Вознюк, О. Я. Савченко, В. В. Рибалка) теж розглядають активізацію мислення як основу становлення пізнавальної самостійності учнів, оскільки саме активна розумова діяльність забезпечує глибоке розуміння навчального матеріалу та розвиток інтелектуальних здібностей.

Активізація мислення ґрунтується на розумінні навчання як пізнавальної діяльності, що передбачає взаємодію суб'єкта з навчальним середовищем. Як зазначає С. Д. Максименко, мислення формується в діяльності, коли учень активно взаємодіє з інформацією, аналізує та осмислює її зміст [25].

Психологічними передумовами активізації мислення є розвиток пізнавальних процесів – аналізу, синтезу, порівняння, класифікації, узагальнення, а також самоконтролю й рефлексії. Ці процеси формуються в умовах, коли учень має змогу діяти самостійно, висловлювати власні судження, аргументувати думку, співпрацювати з іншими.

З педагогічної точки зору активізація мислення полягає у створенні навчальних ситуацій, які спонукають до пошуку й відкриття нових знань. Учитель при цьому

виступає не джерелом готової інформації, а організатором інтелектуальної діяльності, фасилітатором пізнання.

1.3. Педагогічні умови активізації мислення учнів

Активізація мислення передбачає залучення учнів до розв'язання проблемних, пошукових, аналітичних завдань, у процесі яких вони вчаться самостійно знаходити інформацію, встановлювати логічні зв'язки, робити висновки та узагальнення.

До основних педагогічних умов активізації мислення учнів відносимо:

- **створення проблемних ситуацій**, які викликають пізнавальний інтерес і потребу в мисленні;
- **мотиваційне стимулювання** через практичну значущість навчального матеріалу;
- **інтерактивна взаємодія** учнів (робота в групах, парах, дискусії);
- **використання сучасних технологій навчання**, що передбачають пізнавальну активність і творчий пошук;
- **організація рефлексії**, що дозволяє усвідомити власний процес мислення та оцінити його результативність.

Однією з провідних умов активізації мислення є використання проблемного підходу у навчанні, який орієнтує учнів на пошук шляхів розв'язання навчальних завдань. За О. Я. Савченко, проблемна ситуація викликає в учнів пізнавальний інтерес, формує внутрішню потребу в мисленні та активізує інтелектуальні ресурси [49]. Таке середовище характеризується відкритістю, багатоваріантністю, стимулює учнів до постановки запитань, висування гіпотез і пошуку рішень.

Мотиваційна сфера є внутрішнім рушієм активного мислення. За твердженням Н. Бібік, ефективна активізація мислення можлива лише тоді, коли учень усвідомлює значущість знань і відчуває задоволення від процесу пізнання [2]. Позитивна мотивація створюється через зв'язок навчального матеріалу з життєвими ситуаціями; створення ситуацій успіху; використання оцінки як

засобу підтримки, а не контролю; залучення учнів до самостійного вибору форм навчальної діяльності.

Друга умова – використання методів і технологій, що забезпечують взаємодію, комунікацію та співпрацю. Як підкреслюють О. Пошетун і Л. Пироженко, інтерактивне навчання сприяє формуванню критичного мислення, умінню аргументувати позицію, слухати інших, порівнювати різні точки зору [41]. Дієвими є такі методи: дискусії, рольові ігри, робота в малих групах, метод проєктів, аналіз кейсів, дебати. Вони не лише підвищують когнітивну активність, а й розвивають соціальний інтелект, навички співпраці, уміння мислити колективно.

Сучасна освіта передбачає не просто засвоєння знань, а вміння мислити гнучко, критично, творчо. На думку Л. В. Коваль, ефективність активізації мислення залежить від упровадження технологій розвитку критичного мислення, які формують у здобувачів освіти здатність аналізувати інформацію, оцінювати докази, будувати аргументи, робити висновки [18]. Їх застосування стимулює розумову ініціативу, креативність і самостійність у прийнятті рішень.

Активізація мислення потребує розвитку здатності до рефлексії – усвідомлення власних способів мислення, дій та результатів пізнавальної діяльності. Взагалі, рефлексія є механізмом саморегуляції пізнавальної діяльності учнів. «Діти вчаться ставити цілі, планувати свої дії, моніторити прогрес та вносити корективи» [47]. Рефлексивні методи (щоденники спостережень, «коло вражень», самооцінювання, обговорення результатів) сприяють внутрішній активності мислення та формуванню навичок самонавчання.

1.4. Методи, прийоми та форми роботи для активізації мислення

У сучасній освіті активізація мислення здійснюється і за допомогою низки ефективних методів та технологій, серед яких виділяємо:

- **проблемно-пошукове навчання** (самостійне формулювання й розв’язання пізнавальних задач);

- **інтерактивні технології** (дискусії, рольові ігри, проєктна діяльність, «мозковий штурм»);
- **технології розвитку критичного мислення** (метод «Шість капелюхів мислення», «Fishbone», «сенкан», «кубування»);
- **інформаційно-комунікаційні технології**, що забезпечують моделювання ситуацій і візуалізацію знань;
- **дослідницька діяльність** (створення мінідосліджень, експериментів, аналіз кейсів).

На думку О. Пометун і Л. Пироженко, застосування інтерактивних методів сприяє переходу учнів від пасивного засвоєння матеріалу до активного пізнання, формуючи критичне мислення, гнучкість і здатність до прийняття рішень [41].

У контексті компетентнісного підходу активізація мислення розглядається як основний чинник формування ключових компетентностей – уміння вчитися, критично мислити, комунікувати, працювати в команді, вирішувати проблеми.

Сучасні українські дослідники (Н. Бібік, Л. Коваль, В. Рибалка) підкреслюють, що розвиток мислення має відбуватися у діяльнісному та особистісно орієнтованому середовищі, де учень виступає активним суб'єктом пізнання, а не пасивним споживачем знань [2, 18].

Ефективність методів активізації мислення значною мірою залежить від форми організації навчання. Доцільно чергувати індивідуальну, парну, групову та фронтальну роботу, а також впроваджувати дослідницькі, інтегровані, проєктні і практикумні уроки. Індивідуальна форма дозволяє виявити рівень мислення кожного учня, розвивати самостійність. Своєю чергою, парна та групова форми сприяють комунікації, взаємонавчанню, колективному аналізу мовних явищ. Інтегровані уроки (українська мова + література, історія, мистецтво) розширюють пізнавальні горизонти, формують системне мислення. Проєктна форма, тобто створення колективного продукту (наприклад, «Мовна реклама української книги»), вимагає дослідження, планування і узагальнення.

7. Приклади вправ і завдань

<u>Вид роботи</u>	<u>Приклад завдання</u>	<u>Мета</u>
Проблемне запитання	«Чому одне і те ж слово може мати різні стилістичні відтінки?»	Формування логічного мислення
Евристична вправа	«Сформулюйте самостійно правило вживання розділових знаків у безсполучникових реченнях»	Розвиток аналітичного мислення
Дискусія	«Чи вважаєте ви мову показником інтелекту?»	Розвиток критичного мислення
Кластер	Побудуйте кластер «Комунікативна функція мови»	Формування системного мислення
Творче завдання	Створіть короткий текст, у якому кожне речення починається з тієї самої літери	Розвиток творчого мислення

Методи, прийоми та форми роботи, які спрямовані на активізацію мислення учнів, утворюють цілісну систему, що передбачає поєднання проблемного, дослідницького, інтерактивного, критичного та творчого підходів. Їх застосування на уроках української мови забезпечує перехід учнів від відтворення знань до самостійного пізнання, сприяє розвитку навичок аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, аргументації; формує стійку мотивацію до навчання; виховує мовну та інтелектуальну культуру старшокласників.

Таким чином, системне використання сучасних методів навчання української мови сприяє розвитку в учнів старших класів активного, свідомого, гнучкого мислення, що є необхідною умовою їхньої самореалізації в подальшому житті.

1.5. Мовленнєва діяльність як засіб розвитку мислення старшокласників

Мовленнєва діяльність є однією з провідних форм вияву пізнавальної активності учнів, адже саме через мовлення людина осмислює навколишній світ, формує й виражає думки, здійснює інтелектуальну взаємодію. У педагогічній науці утвердилася думка, що мислення та мовлення – це два взаємопов’язані процеси, які перебувають у постійній взаємодії. Мислення забезпечує зміст мовлення, а мовлення виступає засобом його вираження, уточнення та розвитку. Українські дослідники (О. Савченко, І. Бех, В. Сухомлинський, Л. Калмикова, Т. Пушкар, М. Вашуленко) підкреслюють, що мовлення не лише відображає готову думку, а й сприяє її формуванню. Під час висловлення своєї позиції учень не просто добирає мовні засоби, а осмислює предмет мовлення, встановлює логічні зв’язки, здійснює аналіз і узагальнення. Таким чином, мовлення виступає не лише інструментом спілкування, а й активним засобом мисленнєвого розвитку.

Мовлення має важливу пізнавальну функцію, оскільки через мовленнєву діяльність відбувається засвоєння та осмислення навчальної інформації. Формулюючи думку в усній чи письмовій формі, учень виконує низку мисленнєвих дій: аналізує, порівнює, класифікує, робить висновки, аргументує твердження. Завдяки цьому мовлення стає засобом пізнання, який не лише відображає результат мислення, а й стимулює його розвиток.

У старшій школі, коли мислення набуває абстрактного та рефлексивного характеру, мовленнєва діяльність якраз сприяє розвитку логічного, критичного та творчого мислення. Логічне мислення розвивається під час побудови зв’язних висловлювань, доведення, аргументації та узагальнення.

Критичне мислення формується в процесі аналізу мовних фактів, оцінки різних позицій, редагування текстів, порівняння варіантів мовного вираження.

Творче мислення активізується через завдання, що потребують самостійного створення текстів, добору мовних засобів, трансформації або комбінування мовного матеріалу.

Поєднання мисленнєвої та мовленнєвої діяльності в навчанні української мови здійснюється через систему спеціально дібраних вправ, що спонукають учнів до активного розумового пошуку. До них належать проблемно-пошукові завдання, спрямовані на відкриття закономірностей у мовних явищах, виявлення причинно-наслідкових зв'язків, аргументування власних суджень; аналітико-синтетичні вправи, які передбачають порівняння мовних одиниць, класифікацію фактів, узагальнення правил; творчі мовленнєві завдання – складання текстів різних стилів, редагування, добір мовних засобів для розв'язання комунікативних ситуацій; інтерактивні види діяльності – дискусії, дебати, рольові ігри, створення презентацій, що сприяють розвитку аргументованого мислення та комунікативної ініціативи.

Таким чином, мовленнєва діяльність виступає ефективним засобом розвитку мислення старшокласників, оскільки поєднує процеси осмислення, узагальнення та творчої інтерпретації мовного матеріалу. Вона забезпечує перехід від пасивного засвоєння знань до активного пізнання, формує в учнів здатність логічно, критично та творчо мислити, що є важливою передумовою успішного навчання й особистісного розвитку.

Розділ II. ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ АКТИВІЗАЦІЇ МИСЛЕННЯ

2.1. Мотиваційні чинники активізації мислення

Активізація мислення учнів є результатом не лише методичної організації навчальної діяльності, а й глибоких психологічних процесів мотиваційної сфери, які визначають готовність особистості до інтелектуальної активності. Пізнавальна мотивація виступає внутрішнім рушієм мислення, оскільки саме вона спонукає учня до пошуку, до зусилля, до подолання труднощів і до отримання задоволення від самого процесу мислення. Фактично, мотивація мислення – «це те, що зумовлює процес мислення і спонукає людину включитись у пізнавальну діяльність, почати міркувати» [28], тобто самому шукати істину.

Мотиваційна структура мислення учня старших класів включає як внутрішні мотиви (інтерес до навчального змісту, пізнавальну допитливість, самоствердження в інтелектуальній діяльності), так і зовнішні (отримання високої оцінки, схвалення, прагнення успіху). У сучасній педагогічній психології доведено, що саме внутрішня мотивація має вирішальне значення для розвитку глибокого, творчого мислення, тоді як зовнішня забезпечує лише тимчасову активність [14]. Тому завдання вчителя полягає не у стимулюванні через контроль чи оцінку, а у створенні змістових і емоційних умов, які викликають у школярів потребу мислити.

Важливо зазначити, що в старшому шкільному віці зростає інтелектуальна ініціатива – здатність учня самостійно ставити перед собою проблеми, шукати способи їх розв'язання, аналізувати власні помилки. Це пов'язано з формуванням внутрішніх пізнавальних мотивів – потреби у самореалізації, самоповазі, інтелектуальному саморозвитку. За спостереженням Л. Довгаль [13], мотиваційно-ціннісна сфера старшокласника може розширюватися за рахунок усвідомлення ним власних можливостей, прагнення до самореалізації у пізнавальній діяльності. Така тенденція зумовлює необхідність застосування у

навчанні української мови проблемно-пошукових методів, які дають змогу реалізувати інтелектуальну ініціативу через активну мовленнєву діяльність.

Мотиваційний чинник активізації мислення також тісно пов'язаний із емоційним забарвленням навчання. Дослідження показують, що позитивні емоції – зацікавлення, подив, натхнення – посилюють когнітивну активність, тоді як негативні – страх, напруга, байдужість – її пригнічують [8]. Відтак важливою умовою є створення емоційно безпечного освітнього середовища, у якому учні не бояться помилятися, висловлюють свої думки вільно та аргументовано.

Психологічна основа пізнавальної мотивації старшокласників проявляється у взаємозв'язку між усвідомленням навчальних цілей і самостійністю мисленнєвих дій. Учень активізує мислення лише тоді, коли розуміє мету навчальної діяльності та сприймає її як особистісно значущу. Тому на уроках української мови доцільно ставити перед учнями метакогнітивні завдання – не лише «що вивчити», а й «навіщо» і «як мислити в цій ситуації». Це формує внутрішню готовність до розумових зусиль і сприяє розвитку саморегуляції мислення або «сміслової саморегуляції» [26, 152].

Особливу роль у підтриманні пізнавальної мотивації відіграє рефлексивний компонент. Коли учень оцінює власну мисленнєву діяльність, він починає розуміти закономірності власного успіху або труднощів. Як підтверджують дослідження Я. Бугерко [5, 50-53], рефлексія формує внутрішні мотиви інтелектуальної активності, перетворюючи зовнішні вимоги на усвідомлені цілі. Таким чином, активізація мислення можлива лише за умови, коли педагог системно формує у школярів рефлексивну здатність до самоаналізу.

Отже, мотиваційні чинники активізації мислення охоплюють широкий спектр внутрішніх процесів – від емоційно-пізнавальної зацікавленості до самосвідомості та рефлексії. Педагогічно доцільною є орієнтація на внутрішню мотивацію, яка забезпечує тривалу розумову активність, ініціативу, прагнення до самостійного відкриття знань. Саме тому навчальні ситуації, що

передбачають вибір, дискусію, дослідження, створення власних гіпотез, виступають найефективнішим засобом розвитку мислення старшокласників.

2.2. Когнітивні процеси, що забезпечують активне мислення

Активне мислення є складною багаторівневою когнітивною діяльністю, у якій взаємодіють пізнавальні процеси аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, класифікації та абстрагування. Саме ці процеси забезпечують осмислення навчальної інформації, перетворення знань на індивідуальний досвід, а отже – формування інтелектуальної самостійності.

Як зазначає Л. Прохоренко, когнітивні механізми є ключовими «у формуванні поведінки, думок та емоцій» [42, 32], однак когнітивна активність учня проявляється не в кількості засвоєних фактів, а у здатності встановлювати зв'язки між ними, виявляти закономірності й конструювати власні смисли.

Провідним когнітивним механізмом мислення виступає аналіз – розчленування предмета або явища на складові елементи. У мовному аспекті це виявляється в умінні учня виділяти структурні частини речення, словосполучення чи тексту, з'ясовувати їх функції, визначати смислові зв'язки. Не менш важливим є синтез, тобто процес об'єднання окремих елементів у цілісну систему. На уроках української мови синтетичне мислення розвивається через завдання на побудову власних висловлювань, складання зв'язних текстів, формулювання узагальнюючих правил або висновків.

Взаємодія аналізу та синтезу утворює базу для розвитку порівняльно-узагальнювального мислення. Завдання, що передбачають порівняння мовних явищ, сприяють усвідомленню системності мови, умінню бачити відмінності та спільні риси, робити логічні узагальнення. Така здатність до узагальнення та класифікації є показником зрілості когнітивної сфери, адже вона демонструє перехід від конкретного мислення до абстрактного. Це підтверджують і автори монографії «Динаміка розвитку інтелектуальних здібностей обдарованої особистості у підлітковому віці»: «Особливість розвитку мислення підлітків полягає у їх здатності аналізувати абстрактні ідеї, шукати помилки та логічні

протиріччя у абстрактних судженнях» [12, 85] Саме тому завдання подібного характеру будуть доречними у старшій школі.

Активне мислення передбачає також розвинену здатність до абстрагування – виокремлення істотних властивостей предмета від несуттєвих. На уроках української мови це виявляється в умінні відволікатися від конкретного прикладу й формулювати загальні закономірності, правила, принципи. Абстрактно-логічна діяльність стимулює інтелектуальну гнучкість, тобто здатність швидко переходити від однієї операції до іншої, бачити проблему під різними кутами [25, 138].

Когнітивні процеси активізуються лише тоді, коли навчальна діяльність набуває проблемно-пошукового характеру. Це означає, що учень не просто виконує завдання, а стикається з інтелектуальним утрудненням, яке вимагає міркування, гіпотези, перевірки. Застосування проблемних запитань («чому», «з якої причини», «яким чином») активізує глибинні когнітивні структури, перетворюючи репродуктивне мислення на продуктивне. Опрацьована література [16, 120] дає підстави зробити висновок, що мислення активізується тоді, коли завдання викликає когнітивний конфлікт, змушуючи суб'єкта шукати власну відповідь і власне пояснення.

Важливою умовою активізації когнітивної діяльності є мовленнєва практика, у процесі якої учень вербалізує власні думки, осмислює мовні явища, аргументує свої твердження. Вербалізація виступає не лише засобом комунікації, а й механізмом осмислення – через мову формується і сам хід мислення. Тому систематична робота з текстом, обговорення, рецензування, аналіз авторських позицій є потужними стимулами когнітивної активності. Особливу роль відіграє метакогнітивна регуляція – усвідомлення власних розумових дій і стратегій. Вона допомагає учням планувати мисленнєву діяльність, контролювати хід розумових операцій, оцінювати ефективність обраних способів розв'язання. Метакогнітивна свідомість є основою продуктивного мислення, адже вона дозволяє людині не лише думати, а й розуміти, як вона мислить [26, 152-157].

Отже, активне мислення формується через системну взаємодію когнітивних процесів аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, абстрагування та рефлексії. Педагогічно ефективним є створення ситуацій, у яких учень змушений мислити, порівнювати, робити висновки, формувати власні ідеї. На уроках української мови це досягається за допомогою проблемних завдань, творчих вправ, аналізу мовних явищ, роботи з текстами різних типів. У результаті когнітивна активність учнів перетворюється на усвідомлену інтелектуальну діяльність, що є основою розвитку критичного, гнучкого й продуктивного мислення.

2.3. Емоційно-вольові та рефлексивні механізми мислення

Мислення як вищий психічний процес неможливо розглядати ізольовано від емоційно-вольової та рефлексивної сфер особистості. Ефективність інтелектуальної діяльності залежить не лише від когнітивних можливостей учня, а й від його емоційного стану, рівня саморегуляції, цілеспрямованості та здатності усвідомлювати власні дії. Тобто емоційно-вольові процеси є енергетичною основою мислення, вони визначають не тільки його інтенсивність, а й глибину [62].

Емоційний компонент мислення. Емоції виконують у структурі мислення стимулювальну, регулятивну та оцінну функції. Вони спонукають людину до пізнавальної активності, впливають на швидкість і якість розумових операцій. Позитивні емоції (інтерес, здивування, задоволення від відкриття) підвищують інтелектуальну працездатність, активізують асоціативні зв'язки, сприяють виникненню творчих ідей. Натомість емоції тривоги або невпевненості можуть блокувати продуктивність мислення, знижуючи здатність до аналізу та узагальнення.

У навчальному процесі важливо створювати емоційно насичене середовище, яке викликає інтерес до пізнання, адже емоційна підтримка з боку вчителя, позитивна атмосфера спілкування й відчуття успіху є важливими передумовами формування активного мислення учнів. «В гуманістично орієнтованій педагогічній практиці основне завдання – розвивати суб'єктність дитини,

спираючись на діалогічно-творчу стратегію; педагогічний вплив має бути орієнтований на благо дитини (розвиток її особистості, емоційне благополуччя, інтелектуальне зростання тощо)» [44, 60]. На уроках української мови це може бути реалізовано через використання художніх текстів, мовних парадоксів, дискусійних запитань, які збуджують емоційно-інтелектуальну реакцію учнів.

Вольові механізми мислення. Вольова регуляція забезпечує усвідомлене керування мисленнєвою діяльністю, зокрема постановку мети, подолання труднощів, утримання уваги та контроль за перебігом розумових операцій. Вольові якості – наполегливість, самоконтроль, цілеспрямованість – виступають необхідною умовою для формування глибокого, системного мислення.

За спостереженнями М. Лисечко [23], вольова саморегуляція є психологічним механізмом, який дозволяє учневі чи студентові не просто реагувати на навчальні стимули, а свідомо організовувати власну розумову діяльність. Саме завдяки вольовим зусиллям учень здатен долати інтелектуальні труднощі, переходити від репродуктивного мислення до продуктивного, від наслідування до самостійності.

У педагогічній практиці важливо розвивати вольові якості через ситуації інтелектуального вибору, коли учень повинен самостійно визначити послідовність дій або обрати спосіб розв'язання мовної проблеми. Такий підхід активізує самоконтроль і стимулює вольову готовність до пізнавальної діяльності.

Рефлексивні механізми мислення. Рефлексія – це усвідомлення людиною власних дій, станів, думок і мотивів, здатність аналізувати результати власного мислення. Вона виконує функцію зворотного зв'язку у мисленнєвому процесі: допомагає перевірити логічність міркувань, оцінити доцільність прийнятих рішень, виявити помилки.

Як зазначає Овдійчук, рефлексія «сприяє формуванню свідомої особистості, яка шляхом самоспостереження, критичного осмислення картини світу, аналізу власних знань, умінь, навичок, ціннісних ставлень, мисленнєвого процесу, прагне до саморозвитку і самореалізації» [30, 2]. Рефлексія є не завершенням

мислення, а його органічною частиною, адже без самоаналізу мислення не може бути усвідомленим і цілеспрямованим. Рефлексивна активність особливо важлива у старшому шкільному віці, коли учень поступово оволодіває здатністю оцінювати власні когнітивні стратегії, порівнювати їх ефективність, коригувати власну діяльність.

На уроках української мови розвиток рефлексії можна забезпечити через метод «Щоденника мислення», самооцінювання після виконання завдань, колективне обговорення правильності мовних рішень, а також застосування прийому «мислення вголос», коли учні аргументують свої кроки під час аналізу мовного матеріалу. Такі методи формують метакогнітивну свідомість, яка допомагає учневі не лише розв'язувати пізнавальні завдання, а й усвідомлювати, як саме він це робить.

Взаємозв'язок емоційного, вольового та рефлексивного компонентів.

Емоційна, вольова та рефлексивна сфери мислення функціонують у тісному взаємозв'язку. Емоції стимулюють пізнавальну активність, воля спрямовує її в конструктивне русло, а рефлексія забезпечує осмислення результатів діяльності. Така триєдність формує високий рівень інтелектуальної культури, що є необхідною умовою розвитку мислячої, творчої, відповідальної особистості.

Таким чином, ефективна активізація мислення передбачає не лише роботу над когнітивними операціями, а й формування емоційно-вольової стабільності та рефлексивної самосвідомості учнів. Учитель української мови, який цілеспрямовано розвиває ці компоненти, створює умови для становлення саморегульованої особистості, здатної до критичного аналізу, глибокого осмислення мовних явищ і творчого самовираження через мову.

У процесі дослідження психологічних механізмів активізації мислення учнів було встановлено, що мислення як вищий когнітивний процес формується й розвивається під впливом взаємодії мотиваційних, когнітивних, емоційно-вольових і рефлексивних чинників. Ефективна організація навчальної діяльності має забезпечувати гармонійне поєднання цих складових, оскільки лише

комплексний підхід сприяє становленню активного, гнучкого й продуктивного мислення старшокласників.

Мотиваційна сфера виступає рушійною силою інтелектуальної діяльності. Саме пізнавальний інтерес, прагнення до самореалізації, внутрішня потреба у пошуку істини формують готовність учня до розумового зусилля. Як показують сучасні педагогічні дослідження, мотивація має бути не зовнішньо стимульованою, а внутрішньо усвідомленою, тобто заснованою на ціннісному ставленні до знання. Бо «учні із зовнішньою мотивацією, як правило, не одержують задоволення від подолання труднощів під час вирішення навчальних завдань» [46].

Когнітивна складова активного мислення включає систему розумових операцій – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування, класифікацію та рефлексію. Ці процеси забезпечують осмислення навчальної інформації, формування логічних зв'язків між поняттями, розвиток здатності до узагальнення та перенесення знань у нові ситуації. Активізація когнітивних процесів у навчанні української мови досягається через проблемно-пошукові завдання, інтерактивні методи, рефлексивне обговорення результатів.

Емоційно-вольові механізми виконують регулятивну й стимулювальну функції в процесі мислення. Емоції підсилюють або, навпаки, гальмують розумову діяльність, визначаючи її інтенсивність і глибину, тоді як вольові якості забезпечують саморегуляцію, цілеспрямованість і наполегливість у досягненні результатів. Особливе значення має розвиток емоційної стабільності, самоконтролю й уміння долати інтелектуальні труднощі.

Рефлексія є невід'ємною складовою мисленнєвої активності. Вона забезпечує усвідомлення власних когнітивних стратегій, оцінку їх ефективності, виявлення логічних помилок. Формування рефлексивної компетентності учнів сприяє розвитку метакогнітивної свідомості, що є основою для самостійного, критичного й творчого мислення.

Отже, активізація мислення учнів – це складний психолого-педагогічний процес, який передбачає створення умов для внутрішньої мотивації,

стимулювання когнітивної діяльності, підтримання позитивного емоційного фону, розвитку вольових зусиль і формування рефлексивної самосвідомості. Реалізація цих умов у навчанні української мови забезпечує не лише зростання інтелектуальної активності старшокласників, а й сприяє становленню особистості, здатної мислити критично, аргументовано й самостійно.

2.4. Взаємодія когнітивних і особистісних чинників у процесі активізації мислення

Активізація мислення учнів не може бути зведена лише до розвитку окремих когнітивних процесів – аналізу, синтезу, узагальнення чи класифікації. Вона має комплексний характер, що передбачає тісну взаємодію інтелектуальних, емоційно-вольових, мотиваційних і ціннісно-особистісних чинників. Саме єдність цих компонентів забезпечує не просто засвоєння знань, а перетворення мислення на усвідомлену, внутрішньо мотивовану діяльність.

Мислення – це не лише інтелектуальний процес, а форма самовираження особистості, у якій відображається її життєвий досвід, переконання, цінності та мотиваційні орієнтири. Тому будь-яка педагогічна система активізації мислення має враховувати індивідуальні відмінності учнів – їхні когнітивні стилі, рівень рефлексивності, емоційну чутливість, пізнавальні інтереси.

Когнітивні чинники активізації мислення. До когнітивних чинників належать особливості сприймання, пам'яті, уваги, уяви, а також рівень розвитку логічних операцій – аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення. Вони визначають, наскільки швидко та глибоко учень опрацьовує інформацію, виявляє закономірності, формує узагальнення. Проте когнітивні механізми не є автономними: їхня ефективність залежить від мотиваційно-емоційної сфери, тобто від ставлення учня до самого процесу мислення.

Як зазначає О. Буров, «інтелектуальний і афективний розвиток обдарованих дітей часто відбуваються непаралельно, тому діти можуть використовувати свої переваги в інтелектуальній сфері для маскування емоціональної незрілості» [12, 156] Буває, що інтелектуальні здібності реалізуються повною мірою лише тоді,

коли вони підкріплені позитивним ставленням до пізнавальної діяльності. Таким чином, когнітивна активність потребує емоційно-мотиваційного підґрунтя, що забезпечує її динаміку та спрямованість.

Особистісні чинники активізації мислення. До особистісних чинників відносять пізнавальні потреби, ціннісні орієнтації, рівень самооцінки, емоційну стабільність, комунікативну культуру, волю й відповідальність за результати діяльності. Вони визначають ступінь залученості учня до навчального процесу, готовність до інтелектуального ризику, здатність висловлювати й відстоювати власну думку.

«Щоби допомогти учням краще розуміти себе, оцінювати власні сильні сторони та працювати над удосконаленням, варто впроваджувати вправи на самопізнання. Наприклад, корисним буде завдання записати кілька своїх позитивних якостей або вести «Щоденник досягнень», у якому вони щодня чи щотижня фіксуватимуть свої успіхи» [63]. І як показують дослідження, розвиток мислення значно інтенсифікується в умовах емоційної підтримки, позитивної самооцінки та наявності довірчої взаємодії між учителем і учнями. Тоді школяр сприймає навчання не як обов'язок, а як сферу саморозвитку. Саме тому активізація мислення у старших класах повинна базуватися на принципі суб'єктності учня – визнанні його рівноправним учасником навчального процесу.

Єдність когнітивного й особистісного розвитку. Мислення розвивається не в ізоляції від особистості, а через особистісний досвід, який визначає, як саме учень осмислює інформацію, будує міркування, робить висновки. Особистісні риси – допитливість, самостійність, наполегливість, відкритість до нового – перетворюють когнітивну активність на цілісну інтелектуальну позицію.

За словами О. Вознюк, когнітивний розвиток без особистісної зрілості залишається механічним засвоєнням знань, тоді як справжнє мислення передбачає внутрішню мотивацію та ціннісне осмислення [7, 26]. Отже, активізація мислення можлива лише за умов, коли освітній процес спрямований

не лише на інтелектуальне навчання, а й на формування цілісної, духовно зрілої особистості.

У практичному вимірі це означає, що розвиток мислення на уроках української мови має супроводжуватись формуванням моральних орієнтирів, естетичного смаку, мовної самосвідомості та національної ідентичності. Через роботу з текстами, аналіз художніх образів, створення власних висловлювань учні не лише удосконалюють мовленнєво-логічні вміння, а й пізнають себе, свої емоції, цінності та внутрішні смисли. Бо взаємодія когнітивних і особистісних чинників становить психологічну основу активізації мислення і її результатом є не просто інтелектуальна успішність, а здатність учня мислити самостійно, критично, творчо й відповідально – що відповідає сучасним вимогам української освіти, зорієнтованої на розвиток мислячої, компетентної особистості.

Таким чином, проведене дослідження підтвердило, що активізація мислення учнів на уроках української мови є багатовимірним процесом, який охоплює психологічні, педагогічні, методичні та виховні аспекти. Розвиток мислення не може бути досягнутий лише за рахунок інтелектуальних вправ – він потребує створення цілісного освітнього середовища, у якому поєднуються когнітивна діяльність, емоційно-вольова підтримка, мотивація й саморефлексія.

Розділ III. ПРАКТИЧНІ ШЛЯХИ РОЗВИТКУ МИСЛЕННЯ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Розвиток мислення учнів на уроках української мови передбачає не лише засвоєння мовних знань, а й активне застосування їх у різних видах пізнавальної діяльності. Практична реалізація ідей активізації мислення здійснюється через систему завдань, спрямованих на аналіз, узагальнення, зіставлення, створення нового змісту, тобто на мисленнєво-мовленнєву діяльність. Ефективними напрямками цієї роботи є: організація роботи з текстом, залучення учнів до творчих видів діяльності та розвиток мовленнєвої логіки через опрацювання граматичного й лексичного матеріалу.

3.1. Організація роботи з текстом як засіб розвитку критичного мислення

У процесі вивчення української мови робота з текстом виступає не лише як засіб опанування мовних знань (лексики, граматики, стилістики), але й як потужний механізм формування та розвитку критичного мислення учнів. Організація роботи з текстом у цьому контексті передбачає систематичне планування діяльностей, які стимулюють учня до аналізу, оцінювання, порівняння і рефлексії – ключових компонентів критичного мислення. Зокрема, на етапі ознайомлення з текстом (наприклад, оповіданням, публіцистичним матеріалом чи художнім уривком) доцільно застосовувати прийоми, які ставлять перед учнями запитання на кшталт: «Яка основна думка тексту?», «Які аргументи на користь цієї думки наводяться?», «Чи можна з іншої точки зору поставити проблему і яке інше рішення можливе?». Саме такий підхід допомагає сформувати навички критичного сприймання: учень не просто читає текст, а стає активним суб'єктом інтерпретації.

Наприклад, у статті Лариси Шевцової та Ольги Валенкевич «Розвиток критичного мислення як засобу формування мовленнєвих умінь та навичок»

наголошується, що критичне мислення залучається «на етапі визначення проблеми, ухвалення рішення, висунення аргументів, у процесі висловлення думки» [66, 162] Таким чином, робота з текстом може бути організована за трьома логічними підетапами: (1) актуалізація знань і постановка проблеми; (2) осмислення тексту через аналіз, порівняння, формулювання висновків; (3) рефлексія, яка передбачає узагальнення, самооцінку та виведення власної позиції. Цей підхід відповідає технології розвитку критичного мислення, описаній у дослідженні Г. М. Юрчака «Застосування технології розвитку критичного мислення студентів...»: «виклик – осмислення – рефлексія (консолідація)» [68, 129]. У практичному вимірі на уроці української мови це може виглядати так: учитель пропонує короткий текст-публікацію на тему сучасних медіатенденцій (або уривок зі сучасної української прози), після чого учні у групах або парах виконують завдання: «Визначте, які аргументи автор наводить, чи всіх недоліків наводиться достатньо, чи є місце для альтернативної точки зору, яка ваша позиція?». Далі – обговорення в класі: кожна група захищає свою думку, порівнює з думками інших, учитель модерує дискусію, звертаючи увагу на логічність аргументів, наявність доказів, суперечностей. Наприкінці вчитель пропонує рефлексійне завдання: учні пишуть коротке міркування («Як зміниться текст, якщо його автор мав би іншу позицію?» або «Які запитання виникли після читання?»). Така організація роботи з текстом активізує мисленнєві операції аналізу, синтезу, оцінювання; сприяє формуванню вміння не просто відтворювати зміст, а ставити під сумнів, формулювати власну позицію, аргументувати її.

Ключове значення має також добір текстів та формування завдань відповідного рівня складності. Зі зміною освітніх стандартів, зокрема у контексті концепції Нова українська школа, наголошується, що наскрізною навичкою є «уміння критично мислити» [19], яке переплітається з мовною компетентністю. Тому текстовий матеріал має бути актуальним, проблемним, відкритим до інтерпретацій, а завдання – не механічними, а спрямованими на стимулювання пошуку альтернатив, обґрунтування, обговорення. Можна використовувати

прийоми «кільцевого обговорення», «рольової моделі автора/читача», «пошук контрастних точок зору», що дає змогу розвивати не лише мовні, а й мисленнєві компетенції.

Наведемо для прикладу вправи, які ілюструють організацію роботи з текстом як засіб розвитку критичного мислення. Вони передбачені для учнів старших класів (9–11) і орієнтовані на сучасні методики критичного читання (метод «читання з передбаченням», «шести капелюхів», технологію «Виклик – осмислення – рефлексія»):

1. Вправа «Передбач текст». Рівень: 9–10 класи.

Мета: розвивати вміння прогнозувати зміст, спираючись на заголовок, ключові слова чи початок тексту. Хід виконання:

Учитель демонструє учням лише заголовок або перше речення тексту.

Наприклад: «Коли останній дзвінок звучить онлайн...»

Учні у групах висувають припущення:

- про що буде йти мова;
- яка позиція автора можлива;
- який це тип тексту (публіцистичний, художній, аналітичний).

Потім клас читає текст повністю й порівнює свої очікування з реальним змістом.

Рефлексія: Що нас здивувало? Чому автор обрав такий підхід?

2. Вправа «Карта аргументів». Рівень: 10–11 класи.

Мета: формувати вміння бачити логічну структуру тексту та відокремлювати аргументи від оцінок.

Хід роботи:

Учитель подає аналітичний або публіцистичний текст (напр., колонку з українського онлайн-видання, наприклад «Освіта.ua», «Українська правда. Життя»).

Учні працюють у парах, складаючи «карту аргументів»:

1. Теза автора.
2. Аргументи на її підтримку.
3. Приклади / докази.

4. Контраргументи (які могли б бути наведені).

Кожна пара презентує результат, клас обговорює логічність та переконливість аргументації. Приклад:

Текст – стаття на тему «Чи варто школярам користуватися штучним інтелектом для навчання?».

–Теза: ШІ – допоміжний інструмент, але не заміна мислення.

– Аргументи: допомагає систематизувати матеріал, проте знижує самостійність.

– Контраргумент: якщо вміло використовувати – це розвиток компетентностей.

3. Вправа «Смислові акценти». Рівень: 9–11 класи.

Мета: навчити учнів виділяти ключову інформацію та узагальнювати зміст тексту.

Опис: після читання тексту (наприклад, нарису, інтерв'ю, уривка з публіцистики) учні мають підкреслити 5 ключових речень, які, на їхню думку, передають основну ідею.

У групах учні порівнюють свої вибори – визначають, у чому відмінність акцентів, і обговорюють, чому кожен з них важливий.

На завершення – короткий письмовий підсумок: «Про що цей текст насправді?»

4. Вправа «Текст під мікроскопом». Рівень: 10–11 класи.

Мета: формувати навички критичного аналізу мовних засобів.

Хід виконання вправи:

Учитель добирає короткий публіцистичний або медійний текст.

Учні мають:

- знайти емоційно забарвлені слова, метафори, кліше;
- визначити, як вони впливають на сприйняття;
- спробувати переписати уривок у нейтральному стилі (без емоцій).

Обговорення: як змінюється тон і переконливість тексту?

Приклад:

«Учителі знову потерпають від реформ» → «Учителі стикаються з труднощами під час упровадження реформ».

5. Вправа «Шість капелюхів мислення» (за Е. де Боно). Рівень: 10–11 класи.

Мета: навчити учнів оцінювати текст із різних позицій.

Хід виконання вправи:

Клас поділяється на 6 груп, кожна отримує «капельюх мислення»:

Білий – факти, дані;

Червоний – емоції;

Чорний – критика, ризики;

Жовтий – позитив, користь;

Зелений – нові ідеї, пропозиції;

Синій – підсумок, управління мисленням.

Учитель читає текст (наприклад, статтю про цифрову освіту).

Кожна група аналізує текст зі своєї «позиції» й презентує погляд.

Результат: учні бачать, що текст може сприйматися багатогранно.

6. Вправа «Питання до автора». Рівень: 9–11 класи.

Мета: розвивати діалогічне та рефлексивне мислення.

Хід виконання вправи:

Після читання тексту учні формують 3–5 питань до автора – не про факти, а про мотиви, позицію, переконання.

Далі відбувається дискусія: які питання найглибше розкривають ідею тексту?

Учитель може додати завдання: спробуйте дати відповідь від імені автора.

7. Вправа «Зміни точку зору». Рівень: 9–10 класи.

Мета: стимулювати креативне і критичне переосмислення тексту.

Опис: учням пропонується текст, у якому є виражена авторська позиція.

Завдання – переписати його з точки зору іншого учасника подій або з протилежною оцінкою. Приклад: стаття «Учні не хочуть читати книжки» → написати коротку замітку «від імені учня», який пояснює чому.

8. Вправа «Рефлексійна п'ятихвилинка». Рівень: 9–11 класи.

Мета: формувати навички самооцінки й усвідомлення процесу розуміння.

Після роботи з будь-яким текстом учні відповідають письмово на запитання:

– Що нового я дізнався?

– Що здивувало чи змусило замислитись?

– Чи змінилася моя думка після читання?

– Яке питання залишилося відкритим?

Кожна вправа повинна завершуватися рефлексивним етапом (усним або письмовим), а тексти для підлітків важливо використовувати актуальні – про соціальні мережі, екологічні ініціативи чи освітні зміни. Добре також поєднувати індивідуальну роботу з груповою дискусією, адже обмін думками стимулює в учнів мислення. Для оцінювання вчителю доцільно використовувати критерії, спрямовані на розуміння змісту, уміння аргументувати, логічність, здатність бачити різні точки зору, а також рефлексію.

Узагальнюючи сказане, відзначимо, що організація роботи з текстом у курсі української мови як засобу розвитку критичного мислення передбачає системний підхід – від створення проблемної ситуації через текст, до стимулювання дискусії, аргументації та рефлексії. Використовуючи такий підхід, учні долучаються до типової для сучасної освіти мети – не лише оволодівати знаннями, але розвивати спроможність мислити критично: аналізувати інформацію, ставити питання, формувати власні висновки на основі доказів. Як зазначено у методичних рекомендаціях, критичне мислення дозволяє учням краще сприймати та аналізувати нову інформацію, оцінювати її достовірність і формувати власні висновки [15, 3].

3.2.Творчі види діяльності (твори-роздуми, мініесе, створення власних текстів)

У процесі вивчення української мови творчі види діяльності – такі як написання твори-роздуму, мініесе та створення власного тексту – виступають потужним засобом не лише формування мовленнєвих умінь, але й розвитку критичного, аналітичного й творчого мислення учнів. Робота над твором-роздумом, зокрема, передбачає, що учень формулює тезу, аргументує власну позицію, аналізує прочитане або запропоноване, робить висновки – і таким чином здійснює мисленнєві операції аналізу, синтезу, оцінювання. Наприклад, методика написання твору-роздуму передбачає структуру «вступ – теза –

аргументи – висновок». Завдяки цьому учні не просто відтворюють зміст тексту, а формують власну думку, вчаться зважувати докази, співвідносити їх із власним досвідом і знаннями.

Доречними тут можуть бути вправи на взірець:

Вправа 1. «Теза – аргумент – висновок» (для **9 класу**). Учні пропонуються вислів І. Огієнка ««Мова – то серце народу», а вони, своєю чергою, повинні сформулювати власну тезу, погоджуючись або заперечуючи думку; навести два аргументи на підтвердження і зробити короткий висновок (2–3 речення). Мета цієї вправи – навчити школярів логічно вибудовувати власні судження та формувати критичне ставлення до проблеми.

Вправа 2. «Дві точки зору» (для **10–11 класу**). Вчитель пропонує суперечливе твердження, наприклад: «Соціальні мережі допомагають учням розвиватися». Учні мають написати короткий твір-роздум із двома частинами: «Так, тому що...» і «Ні, бо...», а в кінці – власний висновок. Мета такої вправи – розвивати вміння бачити проблему під різними кутами.

Мініесе та створення власних текстів відкривають ще більший простір для індивідуалізації, уяви і самовираження. У межах уроку української мови можна запропонувати учням, наприклад, скласти мініесе на тему «Моє ставлення до цифрових медіа» або створити власний короткий текст-репортаж із життя школи, мікрорайону чи віртуального світу. Завдяки такій вправі учень опрацьовує не лише лінгвістичні (лексика, граматика, стилістика) та мовленнєві аспекти, але й звертається до рефлексії: «Яка моя позиція?», «Чому я так вважаю?», «Які можливі інші точки зору?». Взагалі, продуктивні методи, тобто створення власного тексту, забезпечують розвиток не лише знань, але й творчих здібностей учнів.

Для мініесе можна запропонувати такі вправи:

Вправа 1. «5 речень – одна ідея» (**рівень 5–8 класу**). Вчитель пропонує теми – «Сила слова» чи «Чому важливо помічати красу?» і завдання – написати мініесе обсягом лише 5 речень: 1 – вступ, 2–3 – аргументи, 4 – приклад, 5 – висновок.

Мета такого виду роботи: навчити чітко формулювати головну думку, уникати надлишковості.

Вправа 2. «Есе-реакція на прочитане» **(для 9–11 класу)**. Суть цього завдання: після читання художнього або публіцистичного тексту (наприклад, уривку з твору В. Винниченка, Л. Костенко чи О. Забужко) учні пишуть коротке есе-реакцію на такі питання: Що мене вразило? З чим я погоджуюсь/не погоджуюсь? Який висновок зробив (-ла) для себе? Мета цього завдання – інтегрувати роботу з текстом і розвиток творчого мислення.

При створенні власних текстів доречними будуть такі вправи:

Вправа 1. «Зміни жанр» **(9-10 клас)**. Учитель пропонує відомий текст (наприклад, уривок з байки), а учні повинні переосмислити його, змінивши жанр. Наприклад, байку – на репортаж. Мета цього завдання – розвивати мовну гнучкість і креативність.

Вправа 2. «Мій голос у суспільстві» **(9-11 клас)**. Учням пропонується створити короткий текст-звернення або публікацію (есе, лист чи промову) на актуальну тему: «Якби я міг змінити щось у своїй школі/місті/країні, я б...». Ключові етапи: Обрати проблему – Сформулювати позицію – Запропонувати рішення – Аргументувати (чому саме так). Мета: формувати громадянське мислення та вміння висловлювати власну позицію.

Вправа 3. «Творче продовження» **(8 клас)**. Учитель читає або роздає початок тексту (2–3 речення), а учні мають написати власне продовження з довільним фіналом. Приклад: «Коли я прокинувся, у шкільному коридорі було тихо, хоча мав дзвонити дзвінок...». Мета завдання – розвивати в учнів уяву, логіку та послідовність викладу.

Безумовно, під час виконання таких вправ варто поєднувати індивідуальну і групову роботу. Окрім цього, необхідно провести обговорення після виконання завдань, воно має бути обов'язковим – саме таким чином формується рефлексія. Вчитель може також створити портфоліо творчих робіт учнів, аби простежити динаміку їхнього мислення та письма. Для оцінювання доцільно

використовувати критерії: логічність, оригінальність, аргументованість, мовна грамотність та рефлексивність.

Важливою складовою є також організація середовища, яке підтримує творчість: формулювання відкритих питань, надання свободи вибору теми або жанру, заохочення до оригінального мислення. Згідно з методичними порадами, учителю необхідно уникати жорстких шаблонів і шаблонізованих вимог, які можуть заглушити бажання учнів висловитися власною мовою.

Отже, впровадження творів-роздумів, мініесе і творчих текстів на уроках української мови сприяє інтеграції мовної освіти з розвитком критичного і творчого мислення: учні не лише набувають мовних навичок, але стають суб'єктами власного висловлювання, здатними формулювати власну позицію, аргументувати її, порівнювати з іншими, творити нові сенси. Такий підхід відповідає сучасним освітнім вимогам, які орієнтовані на формування компетентностей, а не лише знань.

3.3. Розвиток мовленнєвої логіки через граматичний і лексичний матеріал

У системі навчання української мови граматичний і лексичний матеріал виступають не лише як носії мовних знань (ознаки частин мови, побудова речення, словниковий запас тощо), а й як інструменти розвитку мовленнєвої логіки – здатності учнів усвідомлено опрацьовувати мовні засоби, аналізувати мовні структури та застосовувати їх у зв'язному мовленні.

По-перше, граматичний матеріал (наприклад, узгодження членів речення, побудова складного речення, використання підрядних конструкцій) стимулює учня до логічного мислення, бо він змушує думати: «Який член речення я маю узгодити?», «Яка роль цього підрядного речення?», «Як побудувати зв'язне висловлювання, щоб воно було граматично й логічно коректним?». Таким чином учитель формує в учнів не просто вміння створювати власні висловлювання, а й сприяє розвитку логічного мислення. Доречними на уроці будуть такі завдання: учні отримують речення-каркас, у якому треба доповнити підрядну частину,

обґрунтувавши її зв'язок із головною частиною. Це змушує старшокласників не просто механічно вставити граматичну форму, а відчуті логіку мовної конструкції – чому саме ця підрядна частина, якою є її роль, як зміниться значення без неї.

По-друге, лексичний матеріал (робота зі словниковим запасом, фразеологізмами, омонімами, синонімами-антонімами) у середніх класах дає учневі можливість не лише «вивчити слова», але й «подумати над словом»: яке значення воно несе, чому саме ця лексична пара (синонім-антонім) вибрана, як вона впливає на смисл висловлювання.

У старших класах можна запропонувати вправу: «Обрати із запропонованого набору синонімів/антонімів ті пари, які найкраще передають позицію автора даного тексту, і пояснити, чому саме такі слова краще підтримують певну думку». Таким чином, лексика служить не просто як мовна одиниця, а як відправна точка логічного роздуму: учень розмірковує, чому певне слово краще пасує, як зміниться висловлювання з іншим словом, які наслідки для смислу.

Третій аспект – інтеграція граматичного й лексичного матеріалу через вправи, спрямовані на розвиток мовленнєвої логіки. Саме така інтеграція сприяє переходу від окремих знань до уміння мислити мовою: аналізувати, порівнювати, узагальнювати, аргументувати. У наукових працях зазначається, що розвиток мовлення дитини відбувається через інтеграцію пізнавальних процесів (слів, граматики, мовленнєвої активності) із формуванням логіки мислення. Конкретний приклад: на уроці учитель пропонує текст-урибок, після якого учні мають: 1) підкреслити граматичні конструкції, які підтримують логіку висловлювання (наприклад, причинові або наслідкові підрядні речення); 2) замінити ключові лексичні одиниці (наприклад, «важливий» → «ключовий», «робота» → «завдання») і простежити, як змінюється структура висловлювання та логіка думки; 3) написати власне завершення тексту, дбаючи про граматичну узгодженість і лексичну точність. Завдяки такій вправі учні активно працюють із мовним матеріалом, розвиваючи не тільки мовні, а й логічні компетенції.

Варто наголосити, що при такій організації роботи важливим є метапідхід до навчання: учитель не просто дає правила граматики або словникові списки, а спрямовує діяльність учнів на усвідомлення цих правил і слів – тобто на логічне опрацювання. Наприклад, замість простого завдання «підкресли дієприкметник», можна використати: «підкресли дієприкметник та поясни, яку логічну функцію він виконує у реченні: чи це ознака предмета, чи причина дії, чи наслідок?». Таким чином, граматика стає засобом мислення, а лексика – полем для логічного вибору і аргументації.

На завершення, розвиток мовленнєвої логіки через граматичний і лексичний матеріал є одним із ключових практичних шляхів формування мислення учнів у курсі української мови. Через систематичну роботу з мовними одиницями, їх зв'язками та значеннями учні не лише вдосконалюють мовні уміння, але й здобувають здатність мислити послідовно, аргументовано, критично. Тож граматика і лексика перестають бути лише навчальним «контентом» та стають активними інструментами розвитку мислення в освітньому процесі.

3.4. Проєктна діяльність як форма розвитку аналітичного та творчого мислення

Одним із найефективніших шляхів розвитку мислення старшокласників у процесі вивчення української мови є проєктна діяльність, що інтегрує аналітичний, дослідницький і творчий аспекти пізнавальної активності. Сутність проєктного навчання полягає у створенні таких умов, за яких учні самостійно визначають проблему, планують шляхи її розв'язання, добирають джерела інформації, аналізують матеріали, формулюють висновки та презентують результати. Саме ця самостійна інтелектуальна діяльність є потужним засобом активізації мислення, оскільки спонукає до рефлексії, узагальнення та творчого синтезу знань.

Як зазначає С. Бондар [4], проєктна форма навчання сприяє формуванню в учнів уміння ставити проблему, висувати гіпотези, узагальнювати результати та презентувати їх публічно, що безпосередньо пов'язано з розвитком мислення, а

ще – сприяє формуванню дослідницьких навичок та інтеграції знань. Учень стає не пасивним споживачем знань, а активним суб'єктом навчального процесу, здатним приймати рішення, оцінювати власні кроки та нести відповідальність за кінцевий результат.

У межах компетентнісного підходу, на якому базується Нова українська школа, проєктна діяльність розглядається як дієвий механізм формування ключових компетентностей, серед яких – уміння навчатися впродовж життя, критичне та системне мислення, ініціативність і підприємливість, інформаційна та комунікативна грамотність. Як підкреслює О. Нагайчук, під час виконання навчальних проєктів створюється середовище інтелектуальної взаємодії, де розвивається здатність учнів до аналізу, аргументації, узагальнення та прогнозування [29].

У контексті уроків української мови проєктна діяльність може мати різні форми:

- мовні дослідження («Вплив соціальних мереж на мовну норму», «Мовні кліше в сучасній рекламі»);
- культурологічні проєкти («Символіка українських фразеологізмів», «Слово і національна ідентичність»);
- соціальні ініціативи («Мовна культура в моїй громаді», «Українська мова в міському просторі»).

Такі форми навчання забезпечують інтеграцію знань з української мови, літератури, історії, громадянської освіти, медіаграмотності. Міжпредметний підхід посилює пізнавальну мотивацію та розширює контекст мислення, що відповідає вимогам сучасної лінгводидактики. Бо ж, «міжпредметні зв'язки формують в учнів світогляд, пізнавальні інтереси, розширюють їх кругозір, сприяють глибокому засвоєнню знань, виробленню мовленнєвих умінь і навичок» [53].

Проєктна діяльність стимулює аналітичне мислення через роботу з інформацією: учні навчаються виокремлювати головне, структурувати матеріал, робити порівняльний аналіз мовних явищ. Водночас розвивається творче

мислення, адже кожен проєкт передбачає створення оригінального продукту – тексту, презентації, інфографіки, відео чи публічного виступу. За спостереженнями Є. Карпенка [17, 46-47], проєктна робота сприяє не лише розвитку інтелектуальних умінь, а й формуванню ціннісно-смислової сфери особистості, оскільки учні осмислюють роль мови у власному житті та культурі нації».

Важливою умовою ефективності проєктного навчання є співпраця між учителем та учнями. Педагог виступає фасилітатором, консультантом і координатором, а не єдиним джерелом інформації. Це відповідає сучасній моделі партнерської педагогіки, де навчальний процес будується на діалозі, взаємоповазі та взаємній відповідальності [40].

Результатом упровадження проєктної діяльності на уроках української мови є підвищення рівня пізнавальної самостійності, розвиток логічного, критичного й творчого мислення, формування навичок самоорганізації, комунікації та рефлексії. Учні демонструють вищу навчальну мотивацію, глибше розуміння мовних явищ і здатність застосовувати знання в практичних ситуаціях.

Таким чином, проєктна діяльність є ефективною формою організації навчання, яка забезпечує комплексний розвиток мислення учнів – від аналітичного до творчого, від репродуктивного до самостійно-дослідницького. Її систематичне застосування в процесі вивчення української мови сприяє формуванню інтелектуально зрілої, соціально активної, мислячої особистості.

Розділ IV. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ МЕТОДИКИ АКТИВІЗАЦІЇ МИСЛЕННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

4.1. Організація та етапи експериментального дослідження

Експериментальне дослідження проводилося з метою перевірки ефективності запропонованої методики активізації мислення учнів старших класів у процесі вивчення української мови.

Його теоретичну основу становили положення сучасної української психолого-педагогічної науки про сутність мислення як активного пізнавального процесу та необхідність його цілеспрямованого розвитку у шкільному навчанні (Н. Бібік, О. Савченко, С. Максименко, О. Пометун, В. Рибалка, Л. Коваль).

Базою дослідження став заклад загальної середньої освіти м. Стебника – ліцей № 7. У дослідженні взяли участь учні 10–11 класів (усього 48 осіб). Для проведення експерименту було сформовано експериментальний клас (ЕК) і контрольний клас (КК), які мали приблизно однаковий рівень навчальних досягнень і пізнавальної активності на початку дослідження.

Експеримент проходив у три етапи:

1. **Констатувальний етап** – виявлення початкового рівня розвитку мислення учнів (аналіз умінь аналізувати, узагальнювати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, формулювати аргументовану думку).
2. **Формувальний етап** – упровадження авторської методики активізації мислення на уроках української мови (з використанням проблемних завдань, творчих вправ, інтерактивних методів).
3. **Контрольний етап** – порівняння результатів ЕК і КК для визначення динаміки розвитку мислення учнів.

Для діагностики рівня розвитку мислення використовувалися такі методики:

- тестові завдання на логічне мислення (за адаптованими українськими варіантами методики Дж. Равена та А. Алексєєва);

- аналітичні мовні вправи (визначення закономірностей у мовних явищах, побудова узагальнень, пошук альтернативних рішень);
- спостереження за діяльністю учнів і самооцінка рівня пізнавальної активності (анкетування).

Достовірність отриманих результатів забезпечувалася **комплексним** застосуванням методів дослідження – тестування, педагогічного спостереження, аналізу продуктів навчальної діяльності, анкетування, а також зіставленням показників контрольних і експериментальних груп.

4.2. Зміст формувального етапу експерименту

Формувальний етап експерименту був спрямований на перевірку ефективності авторської методики активізації мислення учнів, побудованої на принципах проблемності, інтерактивності, діяльнісного підходу, розвитку критичного та творчого мислення.

У процесі реалізації експериментальної методики в експериментальному класі було впроваджено систему уроків і вправ, спрямованих на розвиток інтелектуальної активності. Основна увага приділялася створенню проблемних ситуацій, що спонукали учнів до самостійного пошуку відповіді, формулювання висновків, аргументації власної позиції.

Приклади методичних прийомів:

- **Проблемне запитання.** Учні аналізували кілька мовних явищ і самостійно формулювали правило (наприклад: «Чому в реченні *Він, мабуть, не прийде*. кома є обов'язковою?»).
- **«Мозковий штурм».** Колективне обговорення мовної задачі з подальшим узагальненням найраціональніших ідей.
- **Лінгвістичний проєкт.** Дослідницька робота на тему «*Мовні кліше у сучасному медіапросторі*», що передбачала пошук інформації, аналіз мовних фактів і формулювання висновків.
- **Вправи на порівняння та узагальнення.** Учні порівнювали структуру речень різних типів, визначали закономірності, робили узагальнення.

На уроках активно використовувалися інтерактивні технології навчання («Коло ідей», «Асоціативний кущ», «Сенкан», «Кейс-метод»), а також мультимедійні засоби – онлайн-тести, цифрові вправи, інтерактивні карти понять.

Таке поєднання традиційних і сучасних методів сприяло формуванню аналітичного, логічного й критичного мислення, розвитку пізнавальної самостійності учнів та зростанню мотивації до вивчення української мови.

4.3. Аналіз результатів експериментальної роботи

Після завершення формувального етапу було проведено контрольне дослідження рівня розвитку мислення учнів.

Результати показали позитивну динаміку в експериментальному класі порівняно з контрольним:

Рівень розвитку мислення	До експерименту (ЕК)	Після експерименту (ЕК)	До експерименту (КК)	Після експерименту (КК)
Високий	18%	45%	17%	23%
Достатній	42%	44%	45%	46%
Середній	33%	11%	34%	26%
Низький	7%	0%	4%	5%

Як видно з таблиці, внаслідок упровадження експериментальної методики відбулося істотне зростання частки учнів із високим рівнем розвитку мислення (з 18% до 45%) і значне зменшення показників середнього та низького рівнів.

Це свідчить про те, що проблемно-пошукові, творчі та інтерактивні методи навчання української мови сприяють розвитку мисленнєвої діяльності учнів, формуванню навичок аналізу, узагальнення, логічних висновків, аргументації власної позиції.

Учні експериментального класу стали активніше брати участь у мовних дискусіях, пропонували власні судження, упевненіше аргументували свою думку, покращили здатність до творчого застосування знань.

Такі результати підтвердили ефективність запровадженої методики як інструмента розвитку критичного мислення та пізнавальної активності.

Експериментальне дослідження підтвердило ефективність методики активізації мислення учнів у процесі вивчення української мови. Отримані результати показали, що систематичне використання проблемних, творчих і дослідницьких методів на уроках української мови

- розвиває пізнавальну самостійність та ініціативу учнів;
- формує навички аналітичного, логічного й критичного мислення;
- підвищує мотивацію до навчальної діяльності;
- сприяє вдосконаленню комунікативної компетентності старшокласників.

Таким чином, активізація мислення на уроках української мови є важливим чинником підвищення ефективності навчального процесу, розвитку інтелектуального потенціалу учнів і формування особистості, здатної самостійно мислити, аналізувати, аргументувати та приймати зважені рішення.

Розділ V. ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УРОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ФОРМУВАННІ МИСЛЯЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

У сучасних умовах реформування системи освіти особливого значення набуває проблема формування мислячої, духовно багатой, національно свідомої особистості. Уроки української мови, як складова мовно-літературної освіти, мають потужний виховний потенціал, оскільки саме через рідне слово відбувається становлення світогляду, моральних орієнтирів і ціннісних установок учня.

Мова виступає не лише засобом комунікації, а й формою існування національної культури, носієм духовного досвіду народу, його історичної пам'яті. Як зазначав В. Сухомлинський, «чим глибше людина пізнає тонкощі рідної мови, тим тонша її сприйнятливість до гри відтінків рідного слова» [57]. Отже, вивчення української мови в школі має не лише навчальне, а й виховне та світоглядне значення, адже воно сприяє розвитку інтелектуальної, емоційної й моральної сфер особистості.

5.1.Формування ціннісних орієнтацій і моральних якостей

Одним із провідних завдань сучасної освіти є формування в учнів системи духовно-моральних цінностей, які визначають гуманістичну спрямованість особистості, її ставлення до світу, інших людей та самої себе. У цьому контексті уроки української мови відіграють надзвичайно важливу роль, адже саме через мову учень засвоює культурні й моральні норми суспільства, вчиться розуміти етичний зміст слова, відчувати його духовну вагу.

Згідно з положеннями Концепції «Нова українська школа», освітній процес має бути спрямований не лише на формування компетентностей, а й на виховання особистості, здатної діяти на основі моральних принципів, орієнтуючись на загальнолюдські та національні цінності [20, 19] Українська мова – це не просто навчальний предмет, а духовно-виховний простір, у якому слово постає як носій

морального досвіду народу, його уявлень про добро, справедливість, гідність, честь, милосердя.

Провідні педагоги й психологи (Л. Виготський, В. Сухомлинський, О. Савченко, І. Бех) підкреслювали, що моральне становлення особистості нерозривно пов'язане з розвитком її мовлення і мислення. Мовлення виступає засобом усвідомлення моральних категорій, адже, висловлюючи думку, учень не лише оперує поняттями, а й оцінює явища дійсності, осмислює вчинки людей, виявляє власну позицію. Бо «найважливішим засобом впливу на дитину, облагороджування її почуттів, душі, думок, переживань є краса і велич, сила і виразність рідного слова» [57].

Розвиток моральних якостей на уроках української мови здійснюється насамперед через зміст навчального матеріалу. Тексти для читання, вправи з розвитку мовлення, творчі роботи дають змогу формувати у школярів уявлення про моральні норми, сприяють вихованню гуманізму, поваги до людини, співчуття, доброзичливості. Важливо, щоб мовний матеріал мав виховний підтекст, порушував етичні проблеми, стимулював до роздумів, самоаналізу, співпереживання.

Доцільно використовувати на уроках уривки з художніх творів, прислів'я, афоризми, народну мудрість, що утверджують загальнолюдські цінності. Наприклад, аналіз прислів'їв «Слово – не горобець, вилетить – не спіймаєш» або «Яка головонька, така й розмовонька» допомагає учням усвідомити моральну відповідальність за сказане слово, виховує уважність до мовлення, стриманість, повагу до співрозмовника.

Велике значення має обговорення морально-етичних проблем у формі діалогу або дискусії. Під час аналізу текстів чи виконання творчих завдань учитель може ставити запитання, які спонукають учнів до морального вибору: «Як би ви вчинили на місці героя?», «Чи можна вибачити образливе слово?». Такі завдання не лише розвивають мовлення, а й формують уміння міркувати, оцінювати, аргументувати, тобто мислити критично й морально.

Варто наголосити, що формування ціннісних орієнтацій не відбувається автоматично. Воно передбачає педагогічне керівництво процесом морального самопізнання учня. Учитель української мови має виступати не просто носієм знань, а моральним авторитетом, прикладом духовної культури, людяності, любові до рідного слова. Атмосфера уроку, мовленнєвий етикет учителя, його ставлення до учнів також виконують виховну функцію.

Важливим напрямом є також виховання культури мовлення як складової моральної культури. Культура спілкування — це прояв поваги до іншої людини, її думки, права на слово. У процесі навчання діти вчаться дотримуватися мовленнєвого етикету, уникати грубощів, нетактовності, нецензурних висловів. Робота над нормами літературної мови таким чином сприяє вихованню ввічливості, толерантності, духовної чистоти.

Не менш важливою є роль творчих завдань (твори-роздуми, листи, мініесе, інтерв'ю, замітки), у процесі виконання яких учні не лише вдосконалюють мовлення, а й висловлюють власне ставлення до моральних проблем, що формує їхню внутрішню позицію. Написання творів на теми «Що означає бути добрим», «Сила правдивого слова», «Людяність у сучасному світі» сприяє розвитку самосвідомості, емпатії, етичної рефлексії.

У процесі роботи над мовним матеріалом учитель має створювати ситуації, які стимулюють емоційно-ціннісне переживання. Це можуть бути інтерактивні вправи, рольові ігри, моделювання ситуацій спілкування («Як вибачитися», «Як висловити подяку» тощо). Такі методи формують не лише мовленнєву компетентність, а й здатність до морального вибору в реальних життєвих обставинах.

Отже, формування ціннісних орієнтацій і моральних якостей на уроках української мови є цілісним педагогічним процесом, що поєднує інтелектуальний, емоційний та духовно-моральний розвиток учня. Через рідне слово школяр не лише пізнає закони мови, а й навчається пізнавати себе, усвідомлювати свої вчинки, поважати інших, розуміти значення доброти, правди, гідності.

5.2. Роль національно-патріотичного виховання

Національно-патріотичне виховання є невід'ємною складовою формування свідомої, духовно зрілої, мислячої особистості. Воно спрямоване на розвиток у школярів любові до Батьківщини, поваги до національних традицій, історії, культури, а також усвідомлення власної належності до українського народу. У сучасних умовах державотворення саме школа виступає тим соціальним інститутом, який формує майбутнє громадянське суспільство, виховуючи молоде покоління в дусі патріотизму, гідності, відповідальності та активної громадянської позиції.

Українська мова у цьому процесі відіграє провідну роль, адже вона є не лише засобом спілкування, а й символом національної ідентичності, носієм культури, духовної спадщини й історичної пам'яті народу. Як слушно зазначав І. Огієнко, «мова – це душа кожної національності, її найцінніший скарб». Отже, засвоюючи рідну мову, учень долучається до культурного коду свого народу, вчиться розуміти його духовні цінності, моральні ідеали, традиції.

Відповідно до нових освітніх вимог – Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді [19], затвердженої МОН України, завданням школи є створення умов для усвідомлення учнями себе громадянами України, виховання поваги до державної символіки, історії, української культури й мови. Саме урок української мови є оптимальним середовищем для реалізації цього завдання, оскільки рідне слово стає каналом пізнання історичних і культурних надбань нації.

Відповідно, патріотичний потенціал уроків української мови реалізується насамперед через зміст навчального матеріалу. Робота з текстами, що відображають історичний шлях українського народу, його боротьбу за свободу, мужність і стійкість, формує у школярів почуття гордості за свою державу, розвиває повагу до національних героїв.

Аналіз художніх уривків, висловлювань видатних діячів, пісень, легенд чи прислів'їв сприяє формуванню глибокого емоційного зв'язку з рідною землею. Наприклад, робота над фразеологізмами типу «рідна мова», «земля предків»,

«мати-Україна» спонукає учнів замислитися над символічним змістом цих виразів, виховуючи шанобливе ставлення до українського слова.

Особливу роль відіграють тексти патріотичного змісту, що містять описи історичних подій, героїчних постатей, традицій, народних свят. Такі тексти доцільно використовувати не лише для аналізу мовних явищ, а й для розвитку мислення, емоційно-ціннісного ставлення, морально-патріотичної рефлексії. Наприклад, вправи на складання висловлювань за темами «Я пишаюся, що я українець», «Символи моєї держави», «Мова – духовна зброя народу» сприяють формуванню активної громадянської позиції.

Формування патріотизму невіддільне від розвитку національної самосвідомості, яка передбачає розуміння учнем своєї етнокультурної приналежності, гордість за рідну мову й історію, готовність діяти на благо держави. У цьому контексті вивчення української мови сприяє усвідомленню того, що мова — це духовна основа народу, його об'єднавчий чинник, що формує національну єдність.

У реаліях сьогодення вкрай важливим чинником не просто патріотизму, а усвідомлення своєї національної ідентичності стають лінгвостилістичні аналізи літературних творів новітніх поетів та прозаїків, що там, на передовій, зі зброєю у руках боронять наш край від знавіснілого окупанта. Учням для роботи варто запропонувати прозові твори Андрія Мероника «24.02» та «Сьома рота: сміх і сльози», а також поетичні збірки Павла Вишебаби («Тільки не пиши мені про війну»), Максима Ємця «Наше ратне діло та роздуми про вічне», Ярини Черногуз («Нічийний шафран», «Як вигинається воєнне коло», «Dasein: оборона присутності») чи книги вибраного сучасних авторів-військових «КнигаLove 3.0. Любов, що перемагає», «Незламній», «Стежки війни, стежки любові».

Важливим аспектом є також виховання поваги до мовного розмаїття України, адже національно-патріотичне виховання має спиратися на принцип толерантності та відкритості. Через ознайомлення з діалектами, регіональними особливостями, історією української мови учні вчать сприймати мову не як абстрактну систему, а як живий організм, у якому відбито духовне життя народу.

Значну роль відіграє інтеграція української мови з історією, літературою, мистецтвом, що забезпечує цілісне бачення культури як національної цінності. Так, під час аналізу текстів про видатних українців (Т. Шевченка, Лесю Українку, І. Франка, О. Гончара, Л. Костенко) учні не лише засвоюють мовні норми, а й осягають духовну глибину українського слова, його зв'язок із боротьбою за національну ідею.

Для ефективної реалізації патріотичного виховання на уроках української мови доцільно застосовувати інтерактивні технології навчання – дискусії, рольові ігри, проєктну діяльність, квести, усні журнали, створення медіапродуктів. Такі методи сприяють не лише засвоєнню знань, а й розвитку критичного мислення, умінню висловлювати громадянську позицію, аргументувати власну думку.

Наприклад, створення колективного проєкту «Моя мова – мій скарб», написання есе «Слово, що єднає народ», обговорення документальних відео про історію української мови спонукає учнів до емоційного осмислення національних цінностей. Під час таких занять мова постає не лише об'єктом вивчення, а живою частиною духовного світу школяра.

Не менш ефективними є ситуативні вправи, які формують патріотичні почуття через конкретні мовленнєві ситуації: написання звернення до українських воїнів, складання промови до Дня Незалежності, обговорення ролі мови в єднанні народу. Такі завдання допомагають перетворити знання на внутрішні переконання, що є основою справжнього патріотизму.

Національно-патріотичне виховання через мову має не лише когнітивний, а й емоційно-ціннісний вимір. Відчуття любові до Батьківщини неможливо прищепити лише інформаційно – воно формується через переживання, натхнення, гордість, емоційний зв'язок із рідним словом. Тому важливо, щоб уроки української мови створювали атмосферу поваги, доброзичливості, довіри, спільного пошуку духовних смислів.

Мова, її мелодійність, образність, багатство виражальних засобів – усе це пробуджує в учнів естетичне чуття, любов до краси, а через неї – до рідної культури й держави. «Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного

слова» [57]. Саме тому виховання мовної культури – це водночас виховання патріотизму, духовності, людяності. Українська мова є основою національної самоідентифікації, тому вивчення рідного слова має значний вплив на формування національної свідомості учнів. Через засвоєння мовних явищ, знайомство з фразеологією, народними висловами, культурно-мовними традиціями учні долучаються до духовної спадщини свого народу, усвідомлюють себе частиною української нації.

Національно-патріотичний компонент уроків української мови реалізується через роботу з текстами патріотичного змісту, які відображають боротьбу українського народу за волю, любов до рідної землі, пошану до її героїв і культурних діячів. Аналіз таких текстів розвиває уміння оцінювати суспільні події, виховує почуття гідності, відповідальності, активної громадянської позиції.

Педагогічна практика засвідчує, що ефективними засобами патріотичного виховання є інтерактивні форми роботи – написання есе на теми «Що для мене означає бути українцем», «Мова – душа народу», проведення мовно-культурних дискусій, створення мініпроектів про видатних українців. Усе це сприяє поєднанню розумового розвитку з вихованням національної самосвідомості.

5.3. Мовна культура як показник інтелектуальної зрілості

Мовна культура є однією з найважливіших характеристик особистості, що відображає її освіченість, духовну зрілість та інтелектуальний рівень розвитку. Володіння мовою – це не лише технічна навичка користування засобами спілкування, а показник сформованості мислення, моральних орієнтирів і культури поведінки. Мовна культура втілює внутрішню гармонію людини, її вміння мислити логічно, спілкуватися етично, поважати співрозмовника, дбати про чистоту й красу рідного слова.

Розвиток інтелектуальних здібностей тісно пов'язаний з мовною культурою, адже чіткість і логічність мовлення неможливі без ясності та послідовності мислення. Людина, яка вміє грамотно, логічно, образно висловлюватися,

демонструє здатність системно мислити, аналізувати, узагальнювати, тобто проявляє високий рівень когнітивної зрілості.

Висока мовна культура передбачає не лише знання норм літературної мови, а й уміння доречно використовувати мовні засоби у конкретних ситуаціях спілкування, дотримуючись етичних і культурних норм. Це вимагає розвинутого мовного чуття, здатності до саморефлексії та комунікативної відповідальності. Отже, мовна культура виступає індикатором не лише знань, а й духовно-етичної зрілості особистості.

Мовна культура охоплює низку компонентів – лексичний, граматичний, орфоепічний, стилістичний, етичний. Вона формується не лише через засвоєння мовних правил, а й через усвідомлення цінності мови як соціального й культурного феномена. Учень, який розуміє значення слова як носія змісту, емоції й моральної відповідальності, виявляє більш високий рівень духовної та інтелектуальної зрілості.

Культура мовлення відображає ставлення людини до світу та до інших людей. Вона проявляється в умінні слухати, добирати доречні слова, уникати агресії, нетолерантності чи вульгарності. Таким чином, мовна культура виступає етичною категорією, що визначає моральну позицію особистості, її здатність до співчуття, толерантності, співпраці.

На уроках української мови культура мовлення формується через системну роботу над правильністю, точністю, логічністю, чистотою та виразністю мовлення. Такі завдання сприяють розвитку мислення, уважності, естетичного смаку. Учні вчаться не лише говорити правильно, а й мислити змістовно, що є ознакою інтелектуальної зрілості. Саме тому мовна культура розглядається в педагогічній науці як критерій духовного й розумового становлення особистості. Для системного та цілеспрямованого підходу у формуванні мовної культури вчителів доцільно використовувати такі методи:

- **аналітико-синтетичні вправи** (розбір і порівняння мовних конструкцій);
- **редагування текстів з помилками** як засіб розвитку мовного чуття;

- **творчі завдання** (есе, виступи, інтерв'ю), що формують самостійність мислення;
- **інтерактивні технології** («мозковий штурм», мовні ігри, дебати), які стимулюють комунікативну активність;
- **робота з текстами морально-естетичного змісту**, що поєднує мовний і духовний розвиток [за 35].

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження на тему «Активізація мислення учнів на уроках української мови у старших класах закладів загальної середньої освіти» було здійснено комплексний теоретичний, методичний і експериментальний аналіз проблеми розвитку мислення школярів у мовно-освітньому процесі.

На основі вивчення психолого-педагогічної літератури з'ясовано, що мислення є складним багаторівневим пізнавальним процесом, який охоплює аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, абстрагування, моделювання та рефлексію. Воно забезпечує здатність учня осмислено сприймати інформацію, формулювати судження, аргументувати власну позицію, робити висновки. Активізація мислення полягає у створенні таких педагогічних умов, за яких пізнавальна діяльність набуває творчого, проблемно-пошукового й рефлексивного характеру.

З'ясовано, що ефективність активізації мислення значною мірою визначається поєднанням педагогічних, психологічних і мовленнєвих чинників. Провідними з них є:

- мотиваційна готовність до інтелектуальної діяльності;
- когнітивна активність і аналітична спрямованість мислення;
- емоційно-вольові та рефлексивні механізми саморегуляції пізнання;
- особистісна зацікавленість у результатах навчання.

Практична реалізація ідей активізації мислення відбувається через застосування сучасних методів і форм навчання, що поєднують когнітивну діяльність, самостійність і творчість.

Зокрема, робота з текстом виступає провідним засобом розвитку критичного мислення, оскільки формує навички аналітичного сприймання, інтерпретації й оцінювання змісту. Творчі види діяльності (твори-роздуми, мініесе, написання власних текстів) сприяють розвитку дивергентного мислення, стимулюють уяву, формують уміння прогнозувати та аргументувати. Робота над граматичним і лексичним матеріалом забезпечує розвиток логічності мислення, навичок послідовного викладу, системного бачення мовних явищ.

Проектна діяльність, поєднуючи аналітичний, дослідницький і творчий компоненти, розвиває в учнів самостійність, ініціативу, уміння узагальнювати, робити висновки, презентувати результати власної роботи.

Експериментальна перевірка ефективності запропонованої методики показала істотне підвищення рівня розвитку логічного, критичного та творчого мислення учнів експериментальних класів порівняно з контрольними. Учні продемонстрували зростання пізнавальної активності, здатності до аналізу мовних явищ, аргументування власних думок, участі в дискусіях і колективному пошуку рішень.

Виявлено, що уроки української мови мають потужний виховний потенціал, оскільки розвиток мислення нерозривно пов'язаний із формуванням ціннісних орієнтацій, національної свідомості, моральної культури, комунікативної етики. Мовлення є не лише засобом пізнання, а й формою духовного самовираження учня, що сприяє становленню мислячої, мовно компетентної особистості.

Отже, результати дослідження підтверджують, що систематичне поєднання аналітичних, творчих, проблемно-пошукових і проектних методів на уроках української мови створює оптимальні умови для розвитку критичного, аналітичного, логічного й креативного мислення учнів. Активізація мислення виступає не лише педагогічною технологією, а й важливим чинником формування особистості, здатної мислити самостійно, приймати зважені рішення та брати відповідальність за власну пізнавальну діяльність.

Перспективи подальших досліджень убачаються у вивченні можливостей використання цифрових освітніх середовищ і медіатехнологій для активізації мислення старшокласників, а також у розробленні інтегрованих моделей розвитку критичного й креативного мислення в міжпредметному контексті (українська мова, література, історія, громадянська освіта).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Беліцька І. А. Пошукова діяльність щодо впровадження компетентнісно орієнтованого підходу в навчально-виховний процес. *Завучу. Усе для роботи* : наук.-метод. журн. 2012. № 1–2. С. 18–26.
2. Бібік Н.М. Компетентнісний підхід : рефлексивний аналіз застосування // Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи (Бібліотека з освітньої політики) : колективна монографія / [кол. авт.: Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко та ін. ; за заг. ред. О. В. Овчарук]. Київ : К. І. С., 2004. С. 47–52.
3. Біляєв О. (2002) Методика мови як наука. *Дивослово*. (11), 20–24, 49–50. Режим доступу: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2025/05/Bilyaev_O.Language_Methodology_as_a_Science.pdf?utm_source=chatgpt.com
4. Бондар С.П. Перспективні педагогічні технології в шкільній освіті / С.П. Бондар, Л.Л. Момот, Л.А. Липова, М.І. Головка. Рівне : Тетіс, 2003. 200 с.
5. Бугерко Я. М. Психологічна динаміка розгортання рефлексивних процесів у модульно-розвивальному освітньому циклі : дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Одеса. 2009. Режим доступу: <http://www.dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/317/1/%D0%91%D0%A3%D0%93%D0%95%D0%A0%D0%9A%D0%9E%20%D0%AF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B0%20%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D1%97%D0%B2%D0%BD%D0%B0%20.pdf>
6. Вашуленко М.С. Українська мова і мовлення в початковій школі. Київ. 2006. С. 82-87
7. Вознюк О. В. Психологічні засади активізації навчальної діяльності учнів. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2018. 256 с.
8. Вплив думок і емоцій на взаємодію з оточуючим світом. Режим доступу: <https://dozdniprooda.com.ua/site/uk/content/vplyv-dumok-i-emociy-na-vzayemodiyu-z-otochuyuchym-svitom>

9. Гнатюк Лідія. Мовна свідомість і мовна практика Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. 2011. КНУ ім. Тараса Шевченка. Режим доступу:

https://www.medievist.org.ua/2013/05/blog-post_402.html

10. Грановська Т. Я. Формування пізнавальної самостійності учнів 7–9 класів засобами мобільних технологій в освітньому процесі з природничих дисциплін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : [спец.] 13.00.09 "Теорія навчання". Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, [Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди]. Полтава, 2020. 20 с.

11. Державний стандарт базової середньої освіти. [Електронний ресурс] : Режим доступу : <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavnyi-standart-bazovoi-serednoi-osviti>

12. Динаміка розвитку інтелектуальних здібностей обдарованої особистості у підлітковому віці: Монографія / О. Ю. Буров, В. В. Рибалка, Н. Д. Вінник та ін.; За ред. О. Ю. Букова. Київ : ТОВ «Інфосистем», 2012. 258 с. Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/710058/1/burov%203.pdf>

13. Довгаль Л. О. Особливості ціннісно-мотиваційної сфери старшокласників. Тернопіль. 2017. Режим доступу: <https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/1d955d2c-07ef-4258-9746-ed4b610b8777/content>

14. Зовнішня і внутрішня мотивація. Простір психологів. Режим доступу: <https://psychology.space/psypedia-post/zovnishnya-i-vnutrishnya-motyvacziya/>

15. Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів / інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2025/2026 навчальному році. Режим доступу: <https://znayshov.com/News/Details/instruktyvno-metodychni-rekomendatsii-shchodo-vykladannia-navchalnykh-predmetiv-2025-2026>

16. Казміренко Л. І., Кудерміна О. І., Мойсєєва О. Є. Психологія / За загальною редакцією Л. І. Казміренко Київ. 2015. 213 с. Режим доступу:
https://www.navs.edu.ua/files/kafedru/up/pidrych_psuxologiya.pdf
17. Карпенко Є. М. Дидактичні основи формування інформаційно-аналітичних умінь майбутніх учителів іноземних мов у процесі фахової підготовки : Навчально-методичний посібник / за ред. І. В. Самойлюкевич. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 79 с.
18. Коваль Л.В. Технології розвитку критичного мислення у навчальному процесі. Львів : Світ, 2021. 214.
19. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді (МОН України, 2015, оновлення – 2022). Режим доступу:
<https://zakon.rada.gov.ua/%20rada/show/v0527729-22#n12>
20. Концепція нової української школи. 2016. 40 с. Режим доступу:
<https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
21. Костенко О. С. Психологія вольової саморегуляції у навчальній діяльності. Харків: Основа, 2022. 128 с.
22. Курінна А. Ф., Меньяло В. І. Мовленнєвотворча підготовка майбутнього педагога до професійної комунікації: словоцентричний підхід. Теорія і практика підготовки майбутніх педагогів в умовах сучасної освітньої парадигми : монографія / за заг. ред. Л. О. Сущенко. Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2025. 244 с. (125- 142). Режим доступу:
<https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/12345/25890/1/0062034.pdf>
23. Лисечко М. Психологічні механізми взаємозв'язку емоційно-вольової саморегуляції та рольової компетентності студентів. *Науковий вісник ХДУ* Серія: Психологічні науки. 2021. № 2. 77-90.
24. Лозова В.І. Пізнавальна активність школярів: (спецкурс із дидактики): (навчальний посібник для пед.інститутів) / Лозова В.І. Х.: Основа, 1990. 89 с.
25. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ: КММ, 2006. 240 с.

26. Максименко С., Деркач Л., Кіричевська Е., Касинець М. Психологія когнітивних процесів : науковий посібник / Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г.С. Костюка. Київ: «Видавництво Людмила» 2022. 420 с. Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/733528/1/3%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B2%20%281%29.pdf>
27. Манькевич Т.В. Педагогічні умови активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів коледжу (на прикладі вивчення дисципліни «взаємозамінність, стандартизація та технічні вимірювання»). Режим доступу: <file:///C:/Users/911/Downloads/3793-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-6546-1-10-20190508.pdf>
28. Мотивація та детермінація мислення. Загальна психологія. Режим доступу: https://pidru4niki.com/79936/psihologiya/motivatsiya_determinatsiya_mislennya
29. Нагайчук О.В. Інтелектуальний розвиток підлітків у процесі проектно-технологічної діяльності: монографія. Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань: Візаві, 2021, 202 с.
30. Овдійчук В.А. Рефлексія як важливий складник критичного мислення та особливості її формування. *Інноваційна педагогіка*. Випуск 67. Том 2. 2024. Режим доступу: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2024/67/part_2/29.pdf
31. Овсієнко Л. М. Компетентнісний підхід до навчання: теоретичний аналіз. Педагогічний процес: теорія і практика: науковий журнал. Київ: ТОВ «Видавниче підприємство «ЕДЕЛЬВЕЙС»», 2017. Вип. 2 (57). С. 82–87.
32. Огарь Ю.В. Психолого-педагогічні особливості формування мовної особистості старшокласника у процесі навчання граматики на засадах особистісно орієнтованого підходу. *Інноваційна педагогіка*, 2020. (21), Т. 2, 38–42. Режим доступу:

https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/39773/1/I_Kachur_IP_%E2%84%96%2021_P_2.pdf

33. Папуча М.В. Л.С. Виготський – у пошуках предмету психології. *Психологія людини: Л. С. Виготський та сучасна наука* : зб. ст. / за ред. М. В. Папучі. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. Вип. 1. 127 с. Режим доступу: http://www.ndu.edu.ua/storage/2021/zahal_psy_lib/%D0%92%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D1%82%D0%B0%20%D1%81%D1%83%D1%87%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0%20%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%201.pdf
34. Пентилюк М. Педагогічні умови виховання мовної особистості учнів середньої школи засобами української мови і літератури. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Філологічна*. 2015. (57), 154–160. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2015_57_37
35. Пентилюк М., Нікітіна А., Горошкіна О. Концепція когнітивної методики навчання української мови. Дивослово. 2004. № 8. С. 5–8.
36. Печерська А. Як розвивати критичне мислення у сучасному світі. <https://kurazh.org/yak-rozvyvaty-krytychne-myslennya-suchasnomu/>
37. Пов'якель Н.І. Саморегуляція професійного мислення в системі фахової підготовки практичних психологів. Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2004. Режим доступу: [file:///C:/Users/911/Downloads/100310456%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/911/Downloads/100310456%20(1).pdf)
38. Полонська Т. Критичне мислення як технологія компетентнісно орієнтованого навчання іноземних мов учнів 5-6 класів гімназії. *Український педагогічний журнал*. 2022. № 1. С. 70–79.
39. Пометун О. Активні й інтерактивні методи навчання: до питання про диференціацію понять. *Шлях освіти*. 2004. (3), 10–15.

40. Пометун О. Вчитель як рушійна сила модернізації освітнього середовища. 2019. ВПЦ «Візаві». 184-187. Режим доступу:
https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/719731/1/%d0%9f%d0%be%d0%bc%d0%b5%d1%82%d1%83%d0%bd%20zb_tez_konf_10_11.10.19-2.pdf
41. Пометун О., Пирожено Л. Інтерактивні технології навчання: Теорія, практика, досвід: Метод, посібник. Київ: А.С.К. 2002. 136 с.
42. Прохоренко Л.І. Психологія когнітивних порушень у дітей._монографія.pdf
Режим доступу:
https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/740080/1/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9B.%D0%86.%20%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%88%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20%D1%83%20%D0%B4%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%B9_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F.pdf
43. Психологічний словник / Авт.-уклад. В.В.Синявський, О.П.Сергєєнкова. За ред.. Н. А. Побірченко. 2007. Режим доступу:
https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5980/3/O_Serhieienkova_IL.pdf
44. Психологія педагогічної взаємодії: інтегративний підхід: монографія / В.Л. Зливков, О.В. Завгородня, С.О. Лукомська, С.О. Копилов, О.В. Котух; за ред. В. Л. Зливкова, С.О. Лукомської. К.: 2019. 259 с.
https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/718781/1/Vchitel%60_iak_sub%E2%80%99%D1%94kt_psiholog%D1%96chnogo_vplivu.pdf
45. П'ятничка Т.В. Мова, мовлення та мислення: теоретичні та практичні аспекти функціонування. Закарпатські філологічні студії. Випуск 30. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 171–176.
46. Рекомендації щодо формування мотивації до навчання. Режим доступу:
<https://glh6.school.org.ua/rekomendacii-schodo-formuvannya-motivacii-do-navchannya-09-49-52-22-05-2021/>

47. Рефлексія у навчанні. Дієві методики та потреби. Режим доступу: <http://irc.osvitatrb.org.ua/refleksiya-u-navchanni-diyevi-metodyky-ta-potreby/>
48. Рибалка В.В. Психологія розвитку творчої особистості : навч. посібник для студ. вузів / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. К. : [б.в.], 1996. 236 с.
49. Савченко О. Я. Розвиток пізнавальної активності молодших школярів у навчанні. Київ: Педагогічна думка, 2019. 304 с.
50. Савченко С. В., Курило В. С. Формування критичного мислення як одна з умов успішної соціалізації сучасної особистості. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 6 (329), Ч. I, 2019. 213 с.
51. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Загальна психологія. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
52. Сидоренко І. Г. Особистісний розвиток і когнітивна активність учня. Психологічна перспектива, № 1, 2024. С. 49–55.
53. Систематизація і актуалізація знань на уроках української мови шляхом використання міжпредметних зв'язків. Режим доступу: <https://naurok.com.ua/vistup-sistematizaciya-i-aktualizaciya-znan-na-urokah-ukrainsko-movi-shlyahom-vikoristannya-mizhpredmetnih-zv-yazkiv-99105.html>
54. Сковорода Г. С. Твори: У 2-х т. / Г. С. Сковорода; [М. Сулима (відп.ред.), М. Кашуба (пер. із староукр. мови і прим.), В. Шевчук (пер. із староукр. мови і прим.)]. [2-ге вид., виправ.]. К.: ТОВ «Видавництво «Обереги», 2005. Т. 2: Трактати. Діалоги. Переклади. Листи. 480 с. (Київська б-ка давнього укр. письменства. Студії; Т. 6).
55. Скрипник, Н. І. Компетентнісний підхід як основний орієнтир у підготовці майбутніх учителів-філологів. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки, 2020. (190), 137-140.
56. Словник психологічних термінів. Режим доступу: <https://nuph.edu.ua/slovnik-psihologichnih-terminiv/>
57. Сухомлинський В.О. Рідне слово. Серце віддаю дітям. К.: Акта, 2012. 537 с.

58. Терно С.О. Критичне мислення: динаміка та сфера застосування. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 310-315.
59. Тимарєв Д. В. Психологічні основи розвитку критичного мислення: від теоретичних концепцій до практики. Збірник тез VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) «Цілісний підхід у психології та соціальній роботі: теорія та практика», 23 лютого 2024 року. Кропивницький. 2024. 68-72. Режим доступу: https://www.cusu.edu.ua/images/stories/news_2024/pedfak/01/24-01-09-00/Tezu_konf.pdf
60. Ткач О.М. Структуризація і трансформація семантичних полів слів в онтогенезі. Режим доступу: <https://aqce.com.ua/download/publications/312/195.docx>
61. Україна, українська мова – світ ХХІ століття у діалозі культурномовних, морально-громадянських цінностей особистості та педагогічних систем : ел. зб. статей за матеріалами Дванадцятої Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 25 жовт. 2019 р. / [за наук. ред. Г. О. Васківської]. Київ : Педагогічна думка, 2019. 588 с. (Серія: Дидактика: теорія і практика).
62. Формування і розвиток емоційно-вольової сфери. Освіта в Україні та за кордоном. Режим доступу: https://osvita.ua/vnz/reports/psychology/29376/#google_vignette
63. Формування позитивної самооцінки учнів: стратегії, техніки та прийоми. Режим доступу: <https://naurok.com.ua/post/formuvannya-pozitivno-samoocinki-uchniv-strategi-tehniki-ta-priyomi>
64. Хоменко Т.В. Психолого-педагогічні проблеми розвитку пізнавальної активності. 5 с. Режим доступності: <https://eprints.zu.edu.ua/2892/1/08htvrpa.pdf>
65. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с. Режим доступності: https://library.udpu.edu.ua/library_files/427530.pdf

66. Шевцова Л., Валенкевич О. Розвиток критичного мислення як засобу формування мовленнєвих умінь та навичок. *Українська полоністика*. 2024. том 22 № 1. С. 158-166.
67. Шелехова Г. Т. Культура сприймання мовлення учнями основної школи на уроках української мови. *Наукові записки*. Серія : Філологічна. 2012. № 31. 232-235. Режим доступу: file:///C:/Users/911/Downloads/Nznuoaf_2012_31_64.pdf
68. Юрчак Г.М. Застосування технології розвитку критичного мислення студентів під час вивчення дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)». *Закарпатські філологічні студії*. 2020. Вип. 13, т. 1. С. 127-131.